

ÚJKORI TÖRTÉNET

ERDEI FERENC SZÜLŐHÁZA

TÓTH FERENC

(Makó, József Attila Múzeum)

Erdei Ferenc Antheus személyiségű ember volt. Széttéphetetlen kapcsolat fűzte a szülővárosához, amely meghatározó szerepet töltött be életében. Erről ő maga így vallott: „Makói vagyok. Itt születtem, itt nevelkedtem. Az élet minden vonatkozásában itt szereztem indító és alapvető élményt: munkában, tanulásban, tudományban, politikában, közéletben, sikerekben és csalódásokban és persze szerelemben is.”¹

Ahogy Bálint Sándor az utolsó szegedinek nevezte magát, úgy tekinthető Erdei Ferenc az utolsó makóinak, sőt a legmakóibb makóinak. A város történetileg kialakult politikai szelleme éppúgy benne élt, mint a makói emberek eget ostromló alkotó tevékenysége, tenniakarása. Erdei Ferencet nem lehet megérteni a város ismerete nélkül. Őseinek keservei, küzdelmei, vágyai, messianizmusa teljesedik ki benne. Magába szívta a nyugtalan mezőváros hagyományait és mindvégig azonosult is velük. Mindez a folyamat abban a szülőházban kezdett kialakulni benne, ahová makói látogatásai során — a református ótemetőhöz hasonlóan — haláláig rendszeresen eljárt, noha azt még gimnazista korában eladták szülei.

A szentlőrinci városrész

Erdei Ferenc életében annak is meghatározó szerep jutott, hogy — valamennyi őséhez hasonlóan — a szentlőrinci városrészben (pontosabban ennek kirajzási területén) született.

A szigorú jobbágy sorból már Mohács előtt kiemelkedő és bizonyos szabadságjogokra szert tevő makóiak a reformáció idején egy emberként felvették az új hitet, ezzel is kifejezve rebellis felfogásukat. A szomszédos Szentlőrinc viszont mindvégig megmaradt katolikusnak. A török által elpusztított mezőváros lakosságának egy része Makóra menekült, létrehozva Makó katolikus városrészét. 1686-ban Makó sorsa is beteljesült, lakatlan pusztává vált. A 17. század utolsó évében újjátelepült helység is felekezeti különállás szerint oszlott meg, de a területi elhelyezkedés megfordult: a református hitet valló tősgyökeres makóiak az elpusztult Szentlőrinc közelében telepedtek le, a jövevény katolikusok ettől északnyugatra. Így jött létre a két felekezeti különállású városi mag: a református Szentlőrinc és a katolikus Buják. A város ősi privilégiumának hordozói, a társadalmi haladás zászlóvivői, a demokratizmus szószólói, a püspök-földesúrral folytatott harc bajnokai a refor-

¹ Szülőföldem Makó 1970.

mátusok voltak. Ez a városrész a Marossal és a Nagyérrel körülhatárolt természetes védősáncait a 18. század közepére kinőtte, keleti irányban terjeszkedett tovább. Erdei Ferenc szülőháza is ezen a kirajzási területen állt. Ő magát a nyugtalan szentlőrinci városrész szülöttjének tekintette. Magába is szívta ennek történetileg kialakult politikai szellemét. Az itt ért mély benyomások képezték azokat a tradicionális gyökereket, amelyek mindvégig képessé tették őt — előbb mint szociológust, később mint realpolitikust — a mindenkori magyar valóság történeti szemléletű látására.

Az Arad felé vezető országút nyomvonalát az újjátelepülést követően tudjuk hitelesen végigkövetni. A főtér kialakulása előtt a református városrész keleti felének szélső utcája, a mai Ráday utca töltötte be az országút szerepét, ezt őrizte ennek legrégebb neve, az Apátfalvi utca elnevezés is. A helység tovább növekedése következtében ez a főközlekedési szerepkör áttevődött a mai Batthyány, később a mai Felszabadulás utcára. Az első katonai felvétel (1784) idejére a Ráday utca annyira elveszítette főközlekedési jellegét, hogy Apátfalva irányában egy haránt utca (a mai Kinizsi utca) le is zárta azt. Ettől kezdve a mai Kinizsi utca Batthyány utca felőli része is Apátfalvi utca elnevezést kapta, de a tényleges forgalomnak csak kisebb részét bonyolította le, a főtér kialakulásával véglegesen a mai Felszabadulás utcára tevődött át.

A református városrész első kirajzása a Nagyér és a mai Erdei Ferenc tér között jött létre, a második pedig az 1740-es években kialakult orosz (görögkatolikus) fertály mellett hozta létre a mai Bajza-, Szemere- és Meskó utcákat. A harmadik kirajzás pedig a mai Arany János-, Móra Ferenc-, Vörös Hadsereg- és Nadasdy utcákat. Ezeket a belső legelőkből hasították ki, a további terjeszkedésnek déli irányában a gerizdesi kenderföldek állták útjukat. A 19. század elejétől a mai Felszabadulás és Vörös Hadsereg útja jelentette Makó keleti kapuját, amely Trianonig a város legfőbb ütőerének számított.

Az Aradi vagy mai nevén Vörös Hadsereg útja is több szakaszban alakult ki. A mai Erdei Ferenc tér nyugati széle már az első katonai felvétel idején megvolt. Az utca eleje a jobb oldalon (itt áll Erdei Ferenc szülőháza) 1793-ban került kiosztásra. Az urbárium értelmében nagyméretű telkeket hasítottak ki, az utcában csak itt fordulnak elő 600 négyszögöl feletti házhelyek. Társadalmi helyzetüket tekintve 43 százalékuk telkes jobbágy. 1800-ban mindkét oldalon mértek ki fundusokat, de ezek alig érték el a száz négyszögölet, sőt kisebbek is előfordultak. A páros oldal 1815-ben tovább épült, majd 1823-ban mindkét oldal. 1833-ban már a mai Wekerle utcáig kiépült az Aradi utca, a 240—420 öles portákon zömmel zsellérházak létesültek.

Az aradi országút állami útnak minősült. Két-két öles völgyes árok között volt hat öl szélességben felhányva az út. 1823—33-ban évenként kavicsolták, így első osztályú útnak minősült. A reformkorban az út belterületi szakaszán öt kisebb hidacska biztosította a csapadékvíz levezetését.²

A Honvédnak nevezett agrárproletár városrésznek 1861-ben történt kiosztásakor az Aradi utca páros oldala mintegy tucatnyi házzal bővült. A felszabadulás után a város egyik ipartelepe itt jött létre. 1968-tól — a nagylaki határállomás megnyitásától — ismét a Vörös Hadsereg útja lett a város keleti kapuja. Az átkelőhely évi csúcsforgalma közel egy millió ember.

Erdei Ferenc szülőháza környékén jött létre a város egyik első alközpontja. A mindennapi élet szükségleteinek kielégítése teremtette meg mindazt, amit egy fejlődő városrész igényelt.

² Makói Városi Levéltár (a továbbiakban MVL) Régi iratok 1838. 413.

Az Erdei ház a *temetőre* ment ki véggel. Ez a környék legrégebb temetkezési helye, még ma is török temetőnek emlegetik. A 18. században a református városrész szűknek bizonyulásakor elsőnek a mai Görög-szabadságharcosok teréről a temetőt helyezték ki a verebesi részre. A református ótemető a város legmagasabb fekvésű területe. A fölhagyott sírok közötti gyepes terület a környékbeli gyerekeknek kedvenc játszóhelye volt. Futkároztak, bujócskáztak, barangoltak, cserkésztek, csúzlizgattak. „Ebben a temetőben nyugszik minden őszám — állapította meg Erdei Ferenc —, apám, anyám, nagyszüleim, dédszüleim, szépszüleim, mindenki és az összes vérszerinti rokonaimnak a zöme.”³

Ez a városrész a korai időkől nem nélkülözte a *malmokat*. Nemes Fekete Márton szárazmalmában az Aradi utca 20 alatt már 1810-től, Bálint Jánoséban az Aradi utca 26 alatt 1822-től keringtek a lovak. A múlt század közepén a mai Kiss Ernő utcában két szélmalom kelepelt, ezért hívták ezt Kétszélmalom utcának. A 19. század végén az Aradi utca 81 alatt megépült gőzmalom végleg megkondította a környék régi malmai felett a lélekharangot. A Szűcs-féle szélmalomba még Erdei Ferencék is jártak, ott nagyon jó málélisztet öröltek. Erdei Sándor emlékezése szerint náluk állandó eledel volt a málé és a pulicka. Eredetileg a Tamás gőzmalomba jártak öröltetni és daráltatni, de később a Vásárhelyi utcai Tóth malomhoz pártoltak. A napraforgót és a tökmagot a távoli Gőzmalom utcai olajsajtolóhoz vitték, ugyanis a két Erdei fiú igen kedvelte az olajban pirított kenyeret. A kukoricamálét is olajjal sütötték.

Az Aradi utcai református *iskolát* a reformkorban hívták életre. Az Erdei szülőházzal szemközi 2—4 számú épületet a református egyház 1833-ban vásárolta meg 700, a harmadikat 1848-ban 400 forintért. Ez lett ennek a városrésznek szellemi központja. Még az első világháború után is ügyes-bajos dolgaikban Nagy Gábor tanítóhoz fordultak, akit bölcs tanácsai miatt idős Erdei Ferenc is becsült. Erdei Sándor meg is állapította: „számomra mindig föltűnt, amikor apám ilyen nadrágos vagy úriféle emberekről kellő tisztelettel beszélt.” Ez a fehér szakállú, nagy tajtékpipájú tanító az érdeklődő nebulók kezébe könyvet is adott. Erdei Sándor tőle kapta kölcsön Benedek Elek meséit. A református iskolában Erdei Ferenc tanárai: Márton György, Eperjessy Kálmán és mások a téli hónapokban az iskolán kívüli népművelés keretében tartottak előadásokat. Közös szellemi élmény volt a rendezvény előtti és utáni zsolttáreneklés.

A város harmadik *artézi kútját* 1900-ban fúrták a Batthyány utca végén. Az öntöttvas törzszű kút négy csövében (kettő az oroszlán száján adta a vizet, kettőt pedig később vezettek ki) állandóan folyó langyos vizet az Erdei család a legjobb italú víznek tartotta. Mivel hajításnyira esett hozzájuk, még a jószággal is ezt itatták. Az erősen vasas, kicsit kénhidrogénes, lágy vizet az Erdei fiúk annyira szerették, ha hosszabb útról hazaértek, egy kisebb korsónyit megittak belőle. Általában cserépkantával, a jószágnak vödörrel hordták. Esténként sort is kellett várni, a távolabb lakók talicskába rakott bödönökkel, mosófazekakkal és kantákkal szállították a vizet. A nagylányoknak és legényeknek találkahely is lett az artézikut. A lajtos kocsik töltésére felmagasított vasszerkezet készült, a tűzoltóság pedig egy földalatti medencét létesített, ennek a vizét használta a *Hektor*, a város első locsolóautója. A Tamás malomból is kivezették az artézivizet, de ez az Erdei háztól messzebb esett.

Az Aradi utcában több fűszerüzlet volt, de az Erdei család a szintén közeli Megyeház utca végén levő *üzletek*be járt vásárolni: a Fodor-féle vegyeskereskedésbe

³ Séta bölcsőhelyem körül 1967.

és vele átellenben a Harsányi-féle boltba. „Harsányiné — emlékezik Erdei Sándor — kedves és tekintélyes asszony volt, ott játszottunk előtte, rendetlenkedtünk, de amikor a boltba bementünk, igyekeztünk jól viselkedni.” Kis filléres üzletek voltak ezek, de kocsikenőcstől stolverkig mindent lehetett kapni. A Paraszt utcai bolttal átellenben, az északi oldalon volt a műhelye Szemes kovácsnak és Kovács bognárnak, feljebb Varga József papucsosnak. A déli oldalban lakott Orosz csizmadia és Kendrusz szabó, a Wekerle utcában pedig dupla Takács (neve és foglalkozása is takács). Erdeiék a Megyeház utcába jártak Dégi kovácshoz patkoltatni és ekét éleztetni. Olyan ügyes gyógykovács volt, hogy Erdei Andrásnak a hüvelykujján megvastagodott körmöt is rendszeresen ő csípte le. Az Erdei nagyszülők halála után a mester fia, Dégi István — aki szintén kovács volt — oda költözött az Erdei házba, ott herélte és gyógyította a lovakat. A cipőt a Bajza utcai Strohner Józsefhez vitték csináltatni, mert ő a rokonsághoz tartozott. Haját vágatni meg a gyógyszerár melletti Bosch borbélyhoz jártak vagy a Megyeház utcai Apfelhez. Kocsmában sem szűkölködött az Aradi utca: a Wekerle utcánál és a Vásártérnél működött egy-egy. Az utca végén volt két cserépvető és kijejjebb a városi téglagyár, a gerizdesi bejárónál Kiss Pál téglagyára. Ennek közelében verte iparszerűen Maróti Antal a vályogot.

Az ötödik makói *gyógyszertár* alapítási jogát Major Ágoston nagylaki okleveles gyógyszerész mester 1902-ben kezdeményezte, de ezt a városi közgyűlés — a lakosság kis számára, a meglévő patikák gazdasági nehézségeire és a lakosság egészségügyi analfabétizmusára hivatkozva — elutasította. A belügyminiszter a gyógyszerár alapítását 1902. február 20-án kelt leiratában mégis engedélyezte és helyéül az Aradi és Batthyány utcák kereszteződésénél levő helyet (Arany János utca 2) jelölte ki, megállapítva: a régi boltházig (Vörös Hadsereg útja 42) városias település van, az utcafrontok rövidek. A Megváltó nevet viselő gyógyszerár 1903-ban gazdát cserélt. Lukács Ferenc korszerű gyógyszerárat építtetett, klinker téglával kiemelt nagy portállal. A fehér-kék lapokkal burkolt officinát egy kis laboratórium, raktár és lakás egészítette ki. A bohém patikárius máig emlékezetes zöldág állítást rendezett, a padlástérben cigány húzta a magyar nótákat. 1908-tól az 1950 május 12-én bekövetkezett államosításig a gyógyszerár az Ember család birtokába került.⁴ Erdei Sándor emlékezése szerint: „illedelemmel levettük a sapkáinkat, amikor kicsit félve beléptünk a tiszta patikába, néztük, nem sáros-e cipőnk, pedig a patikus, Ember József igen barátságos ember volt.”

A Szegfű utca mellől 1906-ban helyezték át a *Vásárteret* az Aradi utca végébe. Itt évi négy alkalommal igen mozgalmas országos állatvásárokat tartottak, de jelentősek voltak a havi vásárok is a hónap első szerdáján.

1904-ben megépült hódmezővásárhely—makó—nagyszentmiklósi vasútvonal Csanád és Csongrád megyét kötötte össze Bánáttal. Mivel Torontállal és Temes megyével élénk kereskedelmi kapcsolatban voltak a makói hagymások — köztük az Aradi utcaiak is —, létesült egy *újbásártéri megálló* is, amely ennek az alközpontnak személyforgalmát bonyolította le.

A város második *sportpályája* az Erdei ház kertjével volt határos. 1923 végére a Makói Atlétikai Klubon (MAK) belül késhegyre menő harc bontakozott ki az egyesület kormánypártja és ellenzéke között. Az utóbbiak ki akarták buktatni az elnöki tisztből a város legnépszerűlenebb közéleti személyiségét, Papp József építési vállalkozót. Miután a tisztújító közgyűlésen kilenc szavazattal alul maradtak, 1924 februárjában kiváltak az egyesületből és megalakították a Makói Torna

⁴ Szabó I.-né. 1973.

Klubot (MTK), amely már az első hetekben fényesen szerepelt. Legbravúrosabb sportteljesítménye, hogy 1928-ban megnyerte a szegedi alosztály első osztályú bajnokságát. A MAK kormánypárti vezetői a felekezeti viszály tüzcsöváját hajították be a város közéletébe, lezsídták az új egyesületet. Az MTK ellenzéki és demokratikus szellemű klub volt, ezért a hagyományosok — így az Aradi utcaiak is — egy emberként MTK drukkereknek csaptak föl. Nagyobb mérkőzéseken három-négyezres nézőközönség sereglett össze. Az Erdei fiúk is MTK-sok voltak, a mérkőzéseket a kert fáira mászva is nézhették. Erdei Sándor járt labdát szedni a egyesület teniszpályájára. Az úri társadalom teniszezői le is nézték a mezítlábas gyerekeket, akik az árokszéli gyepen rongylabdával tanulták meg a labda kezelést. Erdei Ferenc, ha csapatban pályára lépett — mint 1945-ben az MKP és NPP barátságos mérkőzésen —, balösszekötőt játszott.

A hagyományos paraszti életmód fontos részét képezte az *utca*. Korán reggel hajtották ki a csordát. A Paraszt utcától a város széléig a Vásártérre jártak a tehenek, az utca másik feléből a Hunfalvy utca felé. Hetipiacos napokon a zöldséggel megpakott talicskák kerekének zaja törte meg a hajnali csendet. Állatvásárok napján még korábban ébredt az Aradi utca. A kerítés alján vágott csirke-lyukakon karicsálva bújt ki a sok aprójószág. A kotlót az utcán borító alá tették, vagy a hársfák alatti hűvösbe kötötték. Munkába is idejében indultak. Aki hagyma alá ásta a földet, vállán vitte és hozta a fényesre csiszolódott rugós ásót és az elemózsias szörtarisznyát. Jobbára csak vasárnap délután jutott idő, hogy kiüljenek a kapu elé.

Az Aradi utca elején és a Batthyány utca végén széles gyepék csak úgy csábították játékra a környékbeli gyerekeket. A fiúknál a focizás ment legjobbat. Két kapura rúgták a rongylabdát. Erdei Ferenc különösen szeretett futballozni. Kreol bőre miatt Csávónak nevezték. Amikor Erdei Sándor is beállhatott a focizók közé, Ferenc lett a Nagycsávó, Sándor a Kiscsávó.

„Az adj király katonát játék — emlékezik Erdei Sándor — nálunk csigória, gágária címszóval ment. Mondjuk, a gyöp volt vagy húsz méter hosszú és az egyik végén fölállt az egyik gyereksor, a másik végén a másik. Egymás kezét fogva álltunk és akkor az egyik kiabálta:

— Csigória. — A másik pedig:

— Gágária.

— Akkor kit vársz?

— Várom azt a híres nevezetes Békési Sándort. — Akkor Békési Sándor elindult, és ha át tudta szakítani a láncot, akkor kettőt vitt magával amoda. Ha nem bírta, akkor ő maradt ott fogolynak.

A szólingatós pedig úgy ment, hogy a rongylabdát letették a gyöp közepén egy kis gödröcskébe és feálltunk sorba. Mindenkinnek volt valamilyen neve: Rózsa Sándor, Mikócsa Sándor vagy nemzet nevek: török, magyar, angol stb. A szólingató a leírt nevekből valamelyiket szólította, a többi elrohant a labda mellől: akit szólítottak, az fölkapta a labdát és el kellett vele valakit találnia. Akit eltalált, az kívül állt a játékon, sorba álltak a fal vagy az út mellett. A győztes rongylabdával megdobálhatta őket. Ez volt az úgynevezett kiházasítás, a szólingatós játék vége.“

Az ostromló játékoknak nem voltak különösebb szabályai. Ahol az Aradi és Batthyány utca találkozott, volt egy nagy híd. Ennek az Erdei ház felé eső hídfője magasan fölrakott domb volt. Annak tetején állt az egyik csapat, a másik pedig igyekezett lerángatni őket. Nagyon szerették ezt csinálni.

Az a lejtő, ahol a várjátékokat játszották, télen a szánkázás helye. A Batthyány utca árkaiban kitűnő csúszkáló pályák jöttek létre. Itt lehetett korcsolyázni. Az Erdei

gyerekeknek házi készítésű fakorcolyájuk volt, ezzel egy lábon lehetett végigcsúszni a jégen.

A játszótársak társadalmilag közel álltak egymáshoz. „A mi házunk előtti térségre — mondja Erdei Sándor — egy bizonyos társadalmi szinten felüli gyerekek nem jártak. A szabómester, a borbély, a kovács gyereke természetesen és Gerizdesről a proli-parasztgyerekek mind odajöttek játszani. A társaság 70 százaléka parasztproli, 20—30 százaléka iparos.”

A hagyományos főutcája

Erdei Ferenc a hagyományos főutcájában, az Aradi utcában született, amelyet joggal nevezett a *hadak útjának*, ugyanis már az Árpád-korban erre vezetett Csanád vára felé az országos hadút. Ennek keleti szakaszán egykor Dózsa seregei meneteltek, „1849-ben a vasas németek vonultak itt Világos felé és vissza onnan; 1919-ben a magyar vörös hadsereg egységei, majd román és francia csapatok meneteltek rajta. És 1944 őszén itt jöttek be a felszabadító szovjet csapatok, azóta Vörös Hadsereg útja az utca neve.”⁵

Szintén Erdei Ferencről származik a *reformátusok főutcája* elnevezés is. A törzökös református városrész főutcája a mai Kálvin utca volt, de miként a katolikus kirajzó lakosság létrehozta a város katolikus főutcáját, a Kálvária (ma Beloiannis) utcát, úgy a kirajzó reformátusok pedig az Aradi utcát, melynek elején áll Erdei Ferenc szülőháza. Az 1850. évi népességösszeírás tartalmaz először adatokat a felekezeti megoszlásra vonatkozóan. A 107 háztulajdonos közül 103 református, 4 katolikus. A lakók is — 3 katolikus és 1 zsidó családot leszámítva — reformátusok. Nemzetiségüket és anyanyelvüket tekintve szintiszta magyarok.

A Vörös Hadsereg útja a hagyományok bölcsőhelye — innen a *hagyományos főutcája* elnevezés —, az utca története jól példázza a makói parasztpolgári fejlődést.

A 19. század elejére a zselléresedési folyamat az Aradi utcában is igen előrehaladt. A reformkorszak kezdetére a házak 68 százaléka zsellérház, a társadalmi rétegződés szintén differenciált képet mutat.

1. táblázat

Társadalmi rétegződés az Aradi utcában 1825 -ben
(százalékban)

Telkes jobbágy	19,7
Házasszeller	64,8
Házatlan zsellér	9,9
Kézműves	4,2
Nemes	1,4
	100

(Forrás: az 1825. évi dicális összeírás)

A jobbágytelkek elaprózódása is nagyarányúvá vált. A leggazdagabb Aradi utcai jobbágycsalád is csak háromnegyed telekkel rendelkezett. A negyed telkesek aránya kerekén 59 százalékot tett ki.

⁵ Erdei F. 1971. 314.

2. táblázat

Az Aradi utcai telkes gazdák rétegződése 1825 -ben
(százalékban)

Teleknagyság	%
2/8	58,7
3/8	16,5
4/8	16,5
6/8	8,3
	100

(Forrás: az 1825. évi dicális összeírás)

Az 1850. évi népességösszeírás — a hiányos családi lapok miatt — az Aradi utcai házak 83 százalékára tartalmaz adatokat. A 106 házban 490 fő lakik, 249 (50,8%) nő és 241 (49,2%) férfi. A nők átlagkora 23,8, a férfiaké 25,2 év.

Az Aradi utca kor-fája is a fiatalok túlnyomó jelenlétét mutatja. A gyermekáldás igen magas, a 4—5 élő gyerek az általános. Az összeírás egy időmetszetben tartalmazza a gyerekek számát, így csak a középkorú családok gyermekeiről kapunk hű képet, az idős családokból már kirajzottak a gyermekek, a fiatalabbak a családtervezés kezdetén vannak. Ez a magyarázata, hogy az egy családra jutó gyermekek száma mindössze 2,2.

3. táblázat

Gyermekek száma
az Aradi utcai családoknál 1850 -ben
(százalékban)

Gyermek	%
nincs	23,7
1	18,6
2	15,3
3	12,7
4	16,9
5	10,2
6	1,7
7	0,9
	100

(Forrás: az 1850. évi népességösszeírás)

Az Aradi utcai házak több mint felében egy család lakik, a telkes jobbágyokéban átlagosan kettő. A gazdaházakban gyakran együtt él a szülőkkel a gyerekek családja is (70 százalék). A felekezeti hovatartozás erejére mi sem jellemzőbb, hogy a református gazda kizárólag református tanyást vagy szolgálót tart.

4. táblázat

Az Aradi utcai házakban lakó családok száma 1850-ben

Család	%
1	52,5
2	37,3
3	10,2
	100

(Forrás: az 1850. évi népességösszeírás)

Makón a polgári termelési viszonyok már a reformkorban kezdenek kialakulni; amint Erdei Ferenc megállapította, a város „a polgárosodásban elől jár.”

A polgári fejlődés kibontakozásának gazdasági alapja az a kedvező körülmény, hogy a helységben nincs nagybirtok, a város teljes határa paraszti használatban levő úrbéres föld. A püspök-földesúr ugyan többször megkísérli majorsági földek kiszakítását, de az úrbéri perekben sikerül a város érdekeit megvédeni. Ugyanakkor Makón a 19. század első felében a zselléresedés igen nagyarányúvá válik, és ez a társadalmi feszültség gazdasági kényszerként vezet a belterjes kertkultúra kialakulásához

5. táblázat

Társadalmi rétegződés az Aradi utcában 1849-ben (százalékban)

Telkes jobbágy	15,2
Házasszellér	57,6
Házatlan zsellér	18,9
Kézműves	6,8
Értelmiségi	1,5
	100

(Forrás: az 1849. évi dicális összeírás)

A házatlan és házasszellérek Aradi utcai 76,5 százalékos aránya nem ennek az utcának jellemzője csupán, a városi átlag is hasonló. A hagyma- és zöldségtermelés Makón református foglalkozásnak számít, valószínűleg a zselléresedési folyamat a református vallásúak körében erőteljesebb volt.

A szemtermelő tanyai gazdaságokban hagyma és zöldségtermelés sohasem folyt, a telkes gazda mindig lenézte a *hagymagányókat*. A jólétet és felemelkedést hozó kertkultúra megteremtői a zsellérek.

Az inventáriumokból kitűnik, hogy a zsellérek is igen differenciált eszköz-ellátottságúak. Jelentős életmódbeli különbség van például a putrikban tengődő nincstelen és a 600—800 négyszögöles portájú, 5—6 osztatú házban lakó zsellér között.

A hagyma és zöldség kultúra megteremtésében a házasszelléréké az érdem. A 200—600 öles kertjeikben lehetőségük nyílt vetemény termesztésére. A 18. században és a 19. század elején kizárólag a házasszellér házikertekben folyt a hagymatermelés.

A 18. század elején már kevésnek bizonyultak a házikertek, megindult a szőlőkertek veteményes kertekké való átalakítása. 1818-ban többen kísérletet tesznek a kevésbé jövedelmező szőlőtermelésről áttérni a vetemény termesztésre, de a püspökföldesúr kötelezi őket a kipusztított szőlők újraterelítésére. Az 1821. évi árvíz alkalom arra, hogy 4—5 millió szőlőtő kivágásával a létrehozott veteményes kertekben fellendüljön a makói kertkultúra. Ennek diadalravivői megint azok a jobb módú házas zsellérek, akik kisebb-nagyobb szőlő területtel rendelkeztek. A város reformkori krónikása, Szirbik Miklós is megállapítja: „a régi szőlőket is helyenként kivágják és veteményes földekké formálják.”⁶ A makói szőlő, illetve bor piaci kereslete ekkorra nagyon megcsappan. Ugyanakkor a „veteménytermesztés már most a legnagyobb haszonnal fizető.”⁷

A fuvarozásban és a cserekereskedelemben a vállalkozó hajlamú házas zsellérek egyre nagyobb szerephez jutnak. 1825-ben az Aradi utcai házas zsellérek 10 százaléka rendelkezik két lóval. Az ilyen *gatyás* kereskedők leponyvázott kocsikon vitték Bánátba és Erdélybe a hagymát és visszafelé főleg gyümölcsöt szállítottak. Szirbik Miklós szerint: „az egész Alföldet és Bánátot előnti Makó gyökerével, hagymájával és paprikájával.”⁸ Másutt pedig arról szól, hogy a „hagyma és zöldség-áruuló kofáknak Temesvár és annak vidéke a legjobb eladóhelye. Nem egy van köztök olyan, aki ezer s több forint árut is elárúsít.”⁹ Szintén Szirbik Miklós tudósít arról, hogy a makói kenyér, kalács, peccsenyesütő, liszt, gyümölcs és zöldség áruuló kofák „a helybeli piacokon kívül, ahol a pénzen élő sok zsidóságtól szép hasznot húznak, Szentmiklósról s leginkább Mezőhegyesre hordják áruikat s ez utóbbi helyről igen sok pénzt hordanak. Innen esett, hogy amikor az ezüst pénz ismét folyamatba kezdett jönni: az Mezőhegyes útján, Makón leghamarabb elszaporodott.”¹⁰

A lüktető gazdasági élet helyi színtere a hetipiac és a vásár. Hetipiacaink „gabonavásárja a gyulai s szegedi után való; más élelmiszeri vagy ülő vásárja pedig, a szegedit itt is kivéve, ezen a vidéken első. Országos vásáriban gyalog vásárja alig van középszerű, barom vásárja az előbbieket közül való. Őszve sereglenek abban a megyebeli nagykiterjedésű pusztákon gazdálkodó örmények: de meglátogatják rendszerint a felső u.m. Pest, Fejér és Veszprém vármegyék kereskedői is.”¹¹

A cserések, a tergovácok, a fuvarosok és a kofák jelentős áruforgalmat bonyolítanak le, a termékfelesleg többi részét pedig a távolról idejövő kereskedők vásárolják fel. Mindez azt mutatja, hogy a reformkorban már jelentős paraszti áruterelés folyik Makón.

Mintegy összegezve Szirbik Miklóssal elmondhatjuk: „Az előszámlált utakon sok pénz jöven bé Makóra: okozza, még a közrendűek között is a ruhabéli fényűzést és a cselédbérnek s napszámnak nagyobb drágaságát, mint van az a szomszédságokban.”¹²

A szemtermelő gazdaságoknak gabonából van terményfeleslege. „Ami a termékenységet a termeléseit illeti: a búza megad 5—10, az árpa 6—12, a zab 10—20 magot, az itt termő búza igen jó minőségű.”¹³ A kertészeti termelvények különösen keresettek. „Termesztenek pedig veres és fokhagymát sokat, paprikát annyit, hogy némelyek törve hordókat töltenek meg vele, mindenféle káposzta és saláta nemeket

⁶ Szirbik M. 1979. 33.

⁷ Uo.

⁸ Uo.

⁹ Szirbik M. 1979. 36.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Szirbik M. 1979. 32.

eleget s jót. De kivált gyökeres veteményeiről híres Makó. Az itt termő petrezselyem, zeller, peszternák, sárgarépa mind bővségével, mind szépségével s jóságával elsőset érdemel.”¹⁴ A makói földművelők — szántóvetők és kertészek — már a reformkorban kezdik elhagyni az önellátó gazdálkodást. A piaci keresletnek megfelelően csak néhány szántóföldi és kertészeti terméket állítanak elő, az egyéb szükségleteiket a piacon szerzik be. A polgárosodó életmódnak szembetűnő velejárója, hogy az asszonyok „szőnni magok nem szoktak, minthogy az itt található sok takátsoknál fogva ahhoz könnyebben jutnak. Szőnek pedig az idevaló takátsok a közönséges vásznon kívül különb-különbféle veres és kék tarkákat, szép pamutos derékallyakat, savolyost, sőt damaskot is.”¹⁵

A 19. század közepére a paraszti árutermelés még nagyobb méreteket ölt. A kupeckedő, vállalkozó hajlamú házas zsellérek számára a fuvarozáshoz szükséges ló jelenti a megélhetés alapját. Még 1825-ben az Aradi utcában a házas zsellérek 10 százaléka, 1849-ben már 24 százaléka rendelkezik két, olykor három lóval, vagyis minden negyedik házas zsellér család kisvállalkozói kereskedésből, fuvarozásból él.

A 19. század közepére a házas zsellérek fő megélhetési alapja a veteményes föld, amely olykor kiegészül szőlő- és kenderfölddel is. 1851-ben az Aradi utcai házas zsellérek 58 százaléka rendelkezik veteményes földdel, ezek nagysága 50—1400 négyszögöl.

6. táblázat

Veteményes földek nagysága az Aradi utcai gazdaságokban

Négyszögöl	%
50— 200	33,3
250— 400	33,3
450— 600	14,3
650— 800	14,3
850—1000	2,4
1000 felett	2,4
	100

(Forrás: az 1851. évi telekkönyv)

A veteménytermelés az Aradi utcában a 19. század közepén átlagosan 380 négyszögöles veteményes kertekben folyik, de ezt a területet növeli még a házikertek nagytája is, amely 75—650 négyszögöl között ingadozik, a házas zsellérek átlagos teleknagysága 247 négyszögöl (a telkes jobbágyoké 250).

A veteményes földek ára igen magas. Dura János két napos veteményest 525 forintért vásárolt, Bódi István 400, B. Szűcs Ferenc 600 forintért. A két napos, vagyis 400 négyszögölnyi veteményes értéke azonos négy és fél hold szántóéval. Pedig a szántóföld ára is magas, Szirbik Miklós arról panaszkodik: „a földnek sokfelé való osztása okozta annak megráglását is, mely szerint egy fertály (9 hold) 1000—1300 forinton is elkél.”¹⁶

¹⁴ Szirbik M. 1979. 33.

¹⁵ Szirbik M. 1979. 36.

¹⁶ Szirbik M. 1979. 35.

A házas zsellérek 18,4 százalékának van szőleje és 48,6 százalékának kenderföldje. A szőlőföld árfolyama szintén magas, egy 400 négyyszögöles parcellának 250—300 forint az értéke. Egy vékás kenderföldet viszont 10—30 forintért lehetett vásárolni.

A feudalizmus idején az ingatlanszerzés általános módja az öröklés. Minél jobban kialakulnak a polgári termelési viszonyok, annál inkább előtérbe kerül a vásárlás. A házas zsellérek gazdasága gyorsabban fejlődik, mint a telkes jobbágyoké. A jobbágyok a megélhetésük alapját képező szántóföld 62,5 százalékát öröklik, a házas zsellérek viszont a számukra meghatározó szerepet jelentő veteményes földek 90 százalékát vásárolják.

7. táblázat

*Az Aradi utcai telkes gazdák ingatlanszerzés módja 1851-ben
(százalékban)*

	Ház	Szántó	Szőlő	Kenderföld
Vétel	70,6	25	88,9	58,3
Örökség	23,5	62,5	11,1	41,7
Csere	—	12,5	—	—
Maga építette	5,9	—	—	—
	100	100	100	100

(Forrás: az 1851. évi telekkönyv)

8. táblázat

*Az Aradi utcai házas zsellérek ingatlanszerzés módja 1851-ben
(százalékban)*

	Ház	Szőlő	Kenderföld	Veteményes
Vétel	82,9	60,9	87,8	89,8
Örökség	7,9	39,1	9,8	5,1
Csere	2,6	—	—	5,1
Ajándék	—	—	2,4	—
Maga építette	6,6	—	—	—
	100	100	100	100

(Forrás: az 1851. évi telekkönyv)

Az ingatlanok megszerzésének időpontjából a polgárosodási folyamat ütemére is következtethetünk. A telkes jobbágyok ingatlanszerzése egyenesen fejlődést mutat, a házas zsellérek ház és föld vásárlása az 1830-as években ugrásszerűen meggyorsul, az 1840-es években tovább fokozódik. Mindez összefügg a hagymatermesztésnek a veteményes kertekbe való kikerülésével.

9. táblázat

*A telkes jobbágyok ingatlan szerzésének időpontja az Aradi utcában
(százalékban)*

	Ház	Szántó	Szőlő	Kenderföld
1800 előtt	5,9	—	—	—
1801—1810	5,9	4,2	—	—
1811—1820	—	8,3	—	18,2
1821—1830	17,6	20,8	—	9,1
1831—1840	23,5	25,0	33,3	18,2
1841—1851	47,1	41,7	66,7	54,5
	100	100	100	100

(Forrás: az 1851. évi telekkönyv)

10. táblázat

*A házas zsellérek ingatlanszerzésének időpontja az Aradi utcában
(százalékban)*

	Ház	Szőlő	Kenderföld	Veteményes
1800 előtt	2,6	—	—	—
1801—1810	1,3	5,6	1,9	1,7
1811—1820	—	—	1,9	—
1821—1830	7,9	11,1	7,6	8,8
1831—1840	39,5	33,3	24,5	24,6
1841—1851	48,7	50	64,1	64,9
	100	100	100	100

(Forrás: az 1851. évi telekkönyv)

A házas zsellérek életkörülményei a 19. század második harmadában lényegesen megváltoztak. Erre krónikásunk, Szirbik Miklós is felfigyel. „Akinék két-három lántz veteményes földje van jó helyen, könnyebben él, mint a sessiósz gazda és szemlátomást gyarapodik.”¹⁷ Vagyis a 200—300 négyszögölnyi veteményes nagyobb jövedelmet hoz, mint egy egész jobbágytelek, amely Makón 36 hold szántót és 20 hold rétet jelent (a holdat 1100 négyszögöllel számítva).

A reformkorszak idején a szemtermelő gazdaságokban is történt előrehaladás (például a trágyázás bevezetése), de összességében inkább a stagnálás jellemző rájuk. A hagymatermelő kisüzemekben viszont soha nem remélt dinamikus fejlődés bontakozik ki. A hagymatermelők gazdasági forradalma meghozta a társadalmi felemelkedést is. Ez jól kifejeződik a házak értékében. Míg a telkes jobbágyok házainak átlagértéke 1851-ben 429 forint, addig a házas zselléreké 488. Mindez azt mutatja, hogy az Aradi utcai házas zsellérek mintegy két évtized alatt képesek voltak felemelkedni a telkes jobbágyok szintjére. Míg a szomszédos városokban lassú, porosz utas volt az agrárfejlődés, Makón gyorsan ment végbe, szinte agrárforradalom zajlott le.

Egy évtizedes szünet után 1859-ben készül Makón az utolsó rovatos összeírás, a belső legelők szétoztása tette ezt indokolttá. Így egy újabb időmetszetből is áttekinthetjük az Aradi utca további fejlődését.

¹⁷ Szirbik M. 1979. 33.

A társadalmi átrétegződésben jelentős változások történtek. A házas zsellérek aránya tovább növekedett. A szántóföld elaprózódása a telkes gazdák további lesüllyedését eredményezte. Megindult viszont a házatlan zsellérek felemelkedése is, arányuk 1851—1859 között 18,9 százalékról 13,8 százalékra csökkent. Ez azzal magyarázható, hogy a meginduló hagymatermelés, a cselédbérek és a napszámbérek emelkedését is eredményezte.

11. táblázat

Társadalmi rétegződés az Aradi utcában 1859-ben

Telkes gazda	13,8
Házas zsellér	67,5
Házatlan zsellér	13,8
Kézműves	3,3
Értelmiségi	1,6
	100

(Forrás: az 1859. évi dicalis összeírás)

Három évtized viszonylatában a telkes jobbágyok életvitelében is jelentős változások történtek: 1825-ben háromnegyed részük negyed telkes, a reformkorban megerősödnek, az önkényuralom éveiben ismét megnő a negyed telkesek száma.

12. táblázat

A telkes jobbágyok rétegződése

Jobbágytelek	1825	1851	1859
1/4	75,2	27,8	41,1
1/2	24,8	55,6	47,1
1	—	11,1	5,9
2	—	5,5	5,9
	100	100	100

(Forrás: az 1825. és 1859. évi dicalis összeírás, az 1851. évi telekkönyv)

Szembetűnő változást fejez ki az állatállomány is. 1851—59 között az Aradi utcai házas zsellérek lóállománya 38-ról 4-re csökkent, ugyanis a korábbi fuvarozó, kupeckedő tevékenység háttérbe szorult, számukra is biztosabb megélhetést nyújtott a hagymatermelés. A tehéntartás viszont növekszik, amely jelentős életszínvonal emelkedést eredményez. Ugyanebben az időben a telkes gazdák nagylábas jószág állományának átlaga 0,7-ről 2,7-re emelkedik. A telek elaprózódásából származó jövedelemkiesést a növekvő állattartásból fedezik.

1861-ben felosztják a belső legelőt, ezt a városi házak után mérik szét. 2379 házas zsellér kap egy-egy járandót — két hold 186 négyszögölet — összesen 5200 hold 494 négyszögöl területet (1100 négyszögöles holdakban számítva). Így válik a hagymatermelés szántóföldivé. Ugyancsak 1861-ben 1500 házhelyet osztanak ki a házatlan zsellérek részére. A 19. század végi gazdasági fellendülés a házatlan zsellérek életmódjában is meghozza a felemelkedést. Találó Diós Sándor hagymakertész megállapítása: „a szolgamódtól való szabadulást Makón a hagyma jelentette.”

13. táblázat

Az Aradi utcai állatállománya (darab)

	1849		1859	
	gazda	zsellér	gazda	zsellér
Ökör	2	—	4	—
Tehén	3	1	10	19
Tinó	4	—	4	—
Borjú	—	—	8	1
Ló	5	38	12	4
Sertés	3	—	5	7
Juh	30	—	—	—
Kecske	—	—	—	2

(Forrás: az 1849. és az 1859. évi dicalis összeírás)

Erdei Ferenc szülőháza

Az első tulajdonosok

A ház építetőjét nem ismerjük, ugyanis az építés évéből, 1793-ból nem maradtak fenn rovatos összeírások, 1795-ben már Kelemen Ferenc lakja, aki házi örökségét adta a vadonatúj épületért. A Kelemen család hatvannégy évig birtokolta a házat.

Kelemen Ferenc (1732—1812) egy házhely földet művelt. Ezen épített egy tanyát: a házat és a színt egyfolytában és külön egy istállót. Kiss Sárával 1755-ben kötött házasságából négy gyermeke érte el a felnőtt kort, akiket lehetőségéhez mérten indított el az életbe. Ferencnek 1780-ban adott 3/8 szállásföldet és az istállót, 1793-ban Mihálynak szintén 3/8-ad telket, a szállási házat és színt. Mindkettőnek jószágból, ami illet. Sára lányát (Pörgölő Szabó János feleségét) megfelelően kiházasztotta. A szülők gondviselője a legkisebb fiú, István egy fertály földet kapott, de mivel ezen nem volt házi örökség és hűséges gondviselőknél bizonyultak, az Aradi utcai házat is rájuk hagyták. Istváné lett a ház után járó kenderföld is, minthogy fehér ruhával ő látta el a szülőket. Kelemen Ferenc az ingatlanok szétesztása után zsellér lett, 1792-ben elveszítette szemevilágát, a rovatos összeírások ettől kezdve neve után a mendicus kifejezést írják, amely az ő esetében nem kéregetőt jelent — hiszen fia gondoskodik róla — hanem tehetetlen nyomorultat.

Kelemen István jól gazdálkodott, 1810-ben két ökör, két ló, két tinó, egy tehén képezte az állatállományát. A negyed telkes jobbágy 1820-ban már háromnegyed telekkel rendelkezik. Bíró Katalinnal 1796-ban kötött házasságából Sámuel, István és Sára (Szűcs B. István felesége) éri meg a felnőtt kort. A két család nehezen fért volna el az 1793-ban épült előkertes házban, ezért a fiatalok egybekelése után — valószínűleg még 1796-ban — húztak egy alsó házat is. Ezt az állapotot rögzítette Giba Antal földmérő 1824-ben. A helyi hagyomány szerint feltehetően a felső épületben a szülők, az alsóban a fiatalok laktak. (Így volt később ebben a házban az Erdei és B. Nagy család idejében is.)

A 19. század közepén három család él a házban: idős Kelemen Istvánné, ifj. Kelemen István feleségével, négy gyermekével és egy rokon család: Páhány Gergely ácsmester feleségével és három gyermekével. Ez a népes család már nem fért el a meglevő két kis épületben, az 1830-as vagy inkább az 1840-es években a két ház

összeépítésével bővítették a házat. Az első telekkönyv 1851-ben már az egybeépített állapotot rögzíti. Idős Kelemen Istvánné első szülött fiát, Kelemen Sámuelt is az Aradi utcai háznál tartják számon a rovatos összeírások, de ő tanyásként az anyja tanyáján él feleségével és öt gyermekével.

14. táblázat

A házban élő családok és személyek 1850-ben

Család	Név	Születés éve	Vallás	Családi állapot
1.	id. Kelemen Istvánné	1774	ref.	özvegy
2.	Kelemen Sámuel	1796	ref.	házas
	Kelemen Sámuelné	1809	ref.	házas
	Kelemen Sámuel	1828	ref.	nőtlen
	Kelemen András	1834	ref.	nőtlen
	Kelemen Anna	1831	ref.	hajadon
	Kelemen Sára	1837	ref.	hajadon
	Kelemen Julianna	1841	ref.	hajadon
3.	Kelemen István	1804	ref.	házas
	Kelemen Istvánné	1814	ref.	házas
	Kelemen István	1832	ref.	nőtlen
	Kelemen Ferenc	1836	ref.	nőtlen
	Kelemen Katalin	1841	ref.	hajadon
	Kelemen Ilona	1843	ref.	hajadon
4.	Páhány Gergely	1815	ref.	házas
	Páhány Gergelyné	1824	ref.	házas
	Páhány Gábor	1843	ref.	nőtlen
	Páhány Antal	1846	ref.	nőtlen
	Páhány Julianna	1849	ref.	hajadon

(Forrás: az 1850. évi népszékszámítás)

Kelemen István 1835-ben hagy fel a gazdálkodással, ekkor fiai között szétosztja a földet, Sándornak és Istvánnak is ad másfél-másfél fertályt. Kelemen Istvánnak 1842-ben bekövetkezett halála után a ház fele az özvegyé, a másik fele pedig a három gyermeké (Sámuel, István, Sára) lesz. 1852-ben — öröklés és vásárlás alapján — Kelemen Sára Szűcs B. Istvánné tulajdonába megy át. A gazdaházból zsellér ház lesz.

1857. november 22-én 760 forintért *Baranyi Sámuel* vásárolja meg a házat. Az új tulajdonos is zsellér, az 1857. évi népszékszámítás szerint foglalkozása mezőgazdasági segédmunkás. A ház lakója is hasonló jogállapotú.

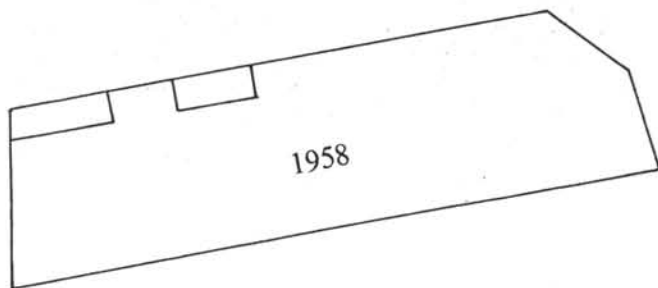
15. táblázat

A házban élő családok és személyek száma 1857-ben

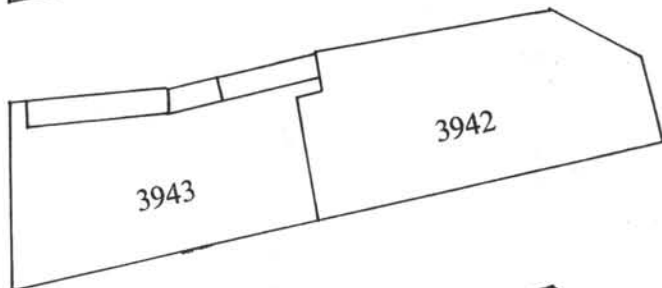
Család	Név	Születés éve	Vallás	Családi állapot
1.	Baranyi Sámuel	1830	ref.	házas
	Baranyi Sámuelné	1832	ref.	házas
2.	Szirbik József	1822	ref.	házas
	Szirbik Józsefné	1824	ref.	házas
	Szirbik István	1846	ref.	nőtlen
	Szirbik Imre	1854	ref.	nőtlen
	Szirbik József	1856	ref.	nőtlen
	Szirbik Julianna	1840	ref.	hajadon

(Forrás: az 1857. évi népszékszámítás)

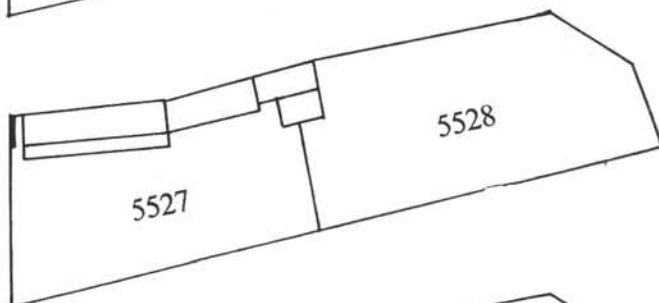
1824

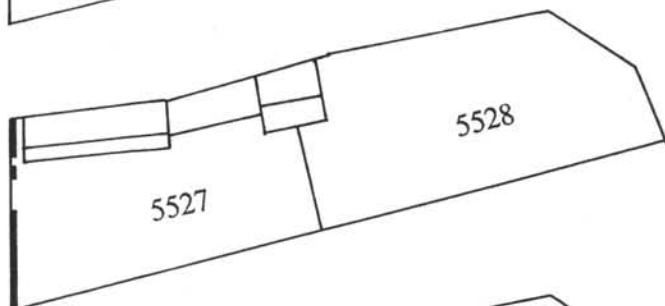
1880

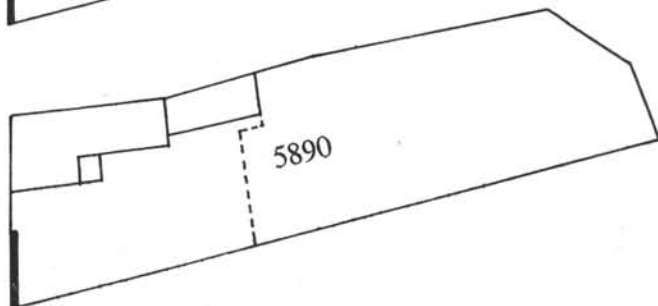
1928

1935

1980

1. Helyszínrajz

Battlyanyi utca (1 lap)

Aradi utca 3

Battlyanyi

utca méretét lásd az 85 Tomb térképén (alben)
Szigligeti utca

203

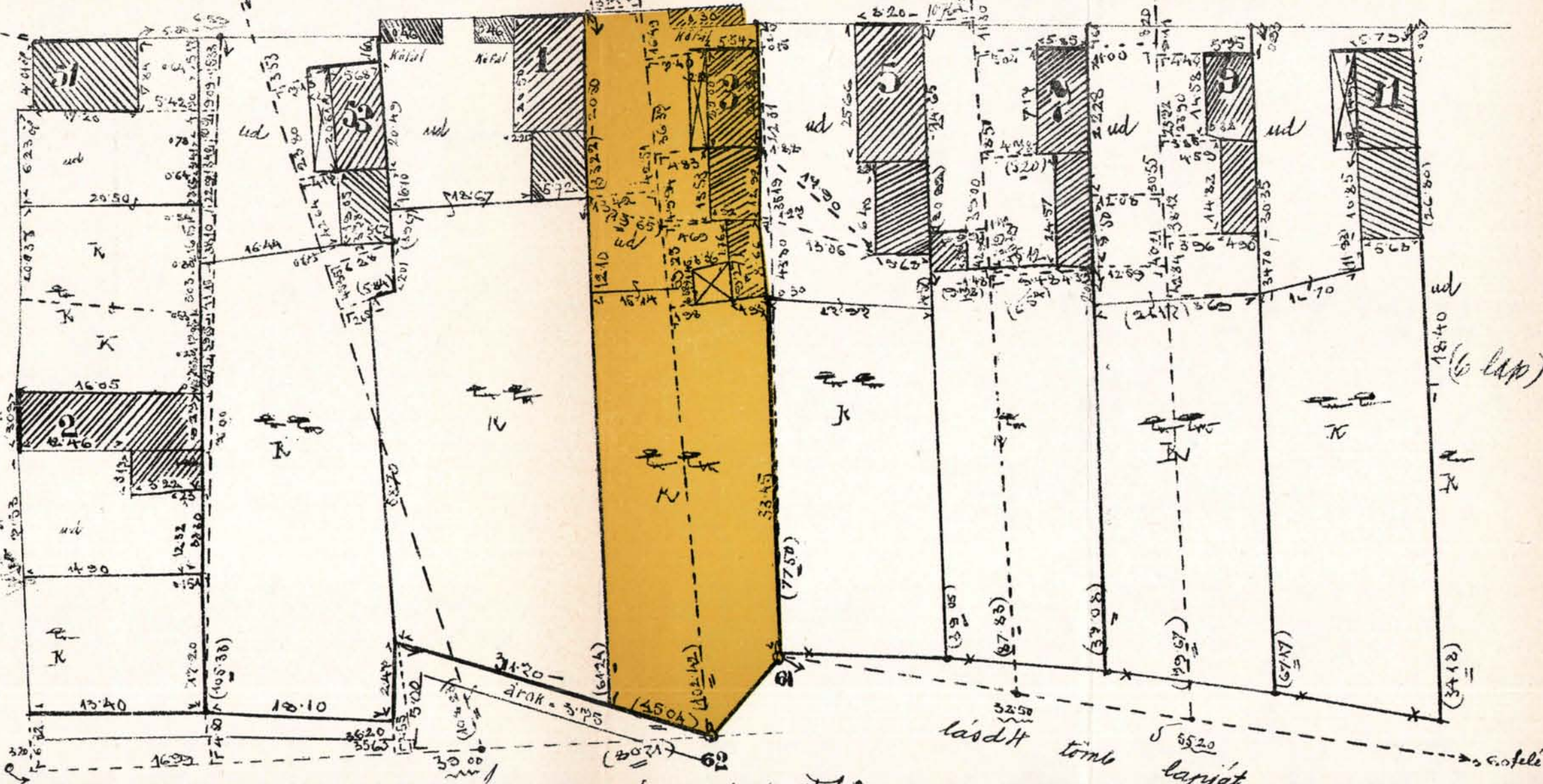
203

203

203

204

204

ev ref temető

évi: 1914 VII/18
L. Jánosné
felmérés adatainak

Verebes
dülő

Két év múlva a ház újra gazdát cserél, 1859. március 4-én *Kádár József* és neje *Putnoki Judit* vásárolja meg 800 forintért. Ekkor a zsellér házból ismét gazdaház lett. Kádár József gazdaságában az állattartásnak jutott nagyobb szerep, állatállománya 1859-ben: 1 tehén, 1 tinó, 3 borjú, 4 ló, 1 csikó. Egy fertály földet művelt. A vásárlás évében felújította a házat. A felső épületen lényeges szerkezeti és funkcionális változtatásokat eszközölt, az egész házat cserépre vette. Az utcai szobának 1964-ben történt lebontásakor a fal árulkodott a korábbi átépítésekről, több toldásfoldás volt a falon. A hosszanti falakat megtartották, de a közfalakat több helyen megváltoztatták. Ekkor alakították ki a hat és fél méter hosszú utcai szobát. Az új közfal nagyméretű, deformált, házilagosan szalmával vert vályogból készült. A konyha szabadkérményének egyik fele a mestergerendán nyugodott, amely alá az utca és a kert felőli oldalon mintegy 50—60 centiméteres pillért falaztak. A belső szoba felőli kemenceszáj elé a pillér szélességében főzés céljából padka készült. A kémény külső vakolatába vésték az átépítés évét: 1859-et. A ház homlokzatára napsugaras házvég került, a belső szoba mellé pedig pincét építetett, a gazdaházaknál gyakori módon fölötté kamrát alakítottak ki. Kádár József volt a ház első szőlőföld tulajdonosa. A szoba-konyha-szoba-kamra/pince helyiségekből álló felső épületet a kor színtjén rangos házzá alakította, ugyanis a mennyezetet is megemeltette néhány sor vályoggal. A ház elé kiseresz, a konyha elé nagyeresz épült. Amikor éányuk férjhez ment, a fiatalok az alsó lakásba költöznek.

Az Erdei család birtokában

A szülők halála után, 1875. február 12-én *Marjai Péterné* született *Kádár Julianna* öröklő a házat. Nekik ez túl nagy, 1876. december 5-én csereszereződést kötnek *Erdei András*ssal és nejével, *Lőrincz Sárával*. Így jut fel az Erdei család a Nádasy utca 17-ből, a 140 öles telkű kis házból a 600 öles portájú, jó helyen fekvő rangos házba.

A házat még a múlt században átépítették. Ifjú B. Nagy Sándor emlékezete szerint az épület homlokzatán 1896-os szám volt. Ekkor pallatolták le a szabadkérményt, de ennek padlásrbeni kürtőjét megtartották. Továbbra is ott füstölték a húst, ezt egy kis deszkaajtón a konyhából rakták fel. A cserepet átrakatták, a házvégét beszegették. A deszkával ellátott ereszalj is elkészült. A vertfal a felvizesedéstől omladozni kezdett, ezért itt-ott téglával berakták. Főleg az alsó lakást kellett jobban átépíteni. A fiatal gazda, Erdei Ferenc pedig egy kőolat épített.

A ház előkertes volt, mintegy két méterrel esett beljebb, itt virág sohasem volt, csak borostyán. A mérnöki kiosztású téglatelek beépítési vonala az utcára nem volt merőleges, így az előkert sem szabályos alakú. A ház nem előkertesnek épülhetett a járdavonal szabályozásával vált azzá. Az utca mindkét oldala eredetileg fésűs beépítésű, a házak véggel mentek ki az utcára, illetve az előkertre. A páratlan oldalon a telkek balos beépítésűek, a házak hátulja keletre néz, a lakóépület északi fekvésű. A ház szakaszos építését őrzi a házhátulja, amely — különösen a hátsó öregház lebontása előtt — girbe-görbe volt. A ház építési vonala a pincénél ma is megtörik.

Az utcai deszkakerítés deszkavégei felül kerek végződésűek voltak, a réseket fűglécek takarták. A középiütt nyíló nagykapu bognis, íves kiképzésű. Az utcai pad a nagy- és kiskapu között állt. Az előkertenél léckerítés.

A ház utcafrontja két ablakos, a homlokzatot felül igen határozott párkány zárja le, az ablakok fölé szintén párkány kerül. A napsugaras deszkaoromzat közepén kis zsalugáteres ablak. A deszkaszegély csúcán nyársszerű fa tornyocska. A homlok-

zat falazata fehérre meszelt, őzbarnával elhúzva. Az oromzat, a deszkaszegély és az ablakok sárga olajfestékkal mázoltak.

Erdei Andrásék életében a ház funkciójában, de szerkezetében is hármastago-
lású. Az utca felőli felső ház az épület legrangosabb része, nemcsak magasabb a töb-
binél, de az ereszalja is hangsúlyozottabbá teszi. Középen volt a nagykonyha, az
utca felől a nagyház, jobbról a belsőház, mellette a pince, fölötte a kamra.

A nagyház töltötte be a tisztaszoba szerepét, amelyet sohasem laktak, még
kéménye sem volt. Ha Szerbiából libakofa érkezett, azt sem ott altatták, a lakószo-
bában, a földön vackoltak meg neki. Az első világháború idején a beszállósolt
katonák laktak néhány hétig. Ez a hat és fél méter hosszú, harminckét négyzet-
méteres szoba földes, nagygerendás és fehérre meszelt. A gerendatokos ajtó a fal
vastagságában borított, a teliajtó befelé nyílt. A homlokzat vonalában beállított
ablakok pallótokosak, kétrétegűek, a felső és alsó ablaktáblák kifelé, illetve befelé
nyíltak beleépített vasráccsal. A piros-sárga csíkos roletta anyagába nádszálak
voltak szöve. A szoba közepén a mennyezetről egy díszes porcelán tartályos, felül
opálburás petróleumlámpa függött. Az ágyak eredetileg a házhátulja felől voltak
egymás végében. A szalmazsákon toll derékalj piros csíkos huzattal és egy vastag
háziszőttés lepedővel. A dunna le volt terítve fehér fodros ágyterítővel, ennek lelógó
része apró kis ráncokba behúzva. Rajta három-három fekvő párna, kifelé fordított
párnavégek kihímelve, alatta bordó klottal behúzva, előtte puhafából készült tám-
lásszékek. Később az ágyakat párosan középre helyezték, elébe az asztalt a székek-
kel. Karácsonyfa-állítás az Erdei családban nem volt szokásos — a többi makói
parasztházban sem — a cipőt rakták ki az oldalsó ablakba, mint mikuláskor. Ami-
kor a kis Erdei Ferenc három éves lehetett, akkor Szegeden élő nagynénik hoztak
karácsonyfát, és ezt a tisztaszoba asztalán állították fel. Mindenki a kis legénykét
leste, aki tágra nyílt szemmel, csodálkozva fogadta a díszes fát. A nagyméretű szeg-
letes asztal mindig fehér damaszt abrosszal volt leterítve. A ház eleje felől két egy-
ajtós szekrény, egyik polcos, a másik akasztós. Benne a nagyapa ruhái, cipői és az
új házások ruházata. Tetején befőtt, leginkább szilva és meggy, ez megtermett
a kertben. Mivel ez a helyiség hideg szoba volt, a nyári nagy melegben az ajtótól
jobbra betették a kenyereskosarat, sőt a zsírosbödönt is. A két ablak között barna
fakertes tükör, alatta egy háttámlás keskeny divány. A ma is élő legidősebb unoka,
Erdei András tulipános ládára is emlékszik, ezt valószínűleg a fiatalok házasság-
kötése után kivitték innen. A régi fogas az ajtó mögött bentmaradt, de tetejére
díszes cserépféléket nem raktak. A nagymama sublótja leginkább az ajtó mögött
állt csipke nélküli vászonerítővel letakarva. Ezeket nem dísz tárgyakat tartottak,
hanem olyan használati eszközöket, amelyeket keresztelőkör, lakodalomkor,
disznóvágáskor vettek elő. A nagymama nagyon fontosnak tartotta, hogy a családi
ünnepekre háztartásában legyen elegendő szék, abrossz, edény és evőeszköz. A sublót
tetején sorakozott a sok porcelántányér, a csipkés szélű különböző porcelántál,
paprikástál és egy nagytál. A pálinkás üveg sem hiányzott róla. A világossárga
három fiókos sublót középső fiókjában tartotta a nagymama azt a ruhát, amelyben
temetni fogják, a fekete ripszes, nyomott mintájú, kívül aljas blúzkabátot, a szok-
nyát és a fekete kendőt olyor a ház elejére kivitte szellőztetni a kötélre vagy a gang-
deszkára. A másik két fiókban a nagyszülők ágyneműi és fehéreneműi sorakoztak
bazsalikom levelekkel illatosítva. Az egyes csipkefüggönyök korcába firhang pálcá-
húzva, fekete színű esztergált végekkel. A hozományba kapott ágyakat zöldes színű
nyomott mintás ágyterítővel takarták le. A falra nem akasztottak semmit, később
az ágyak fölött — de nem középpüzt — egy Kossuth kép függött, nyomat az idős
Kossuth apáról. Mivel a nagyapa egyik fia (Imre) tanyára költözött, feleségének,

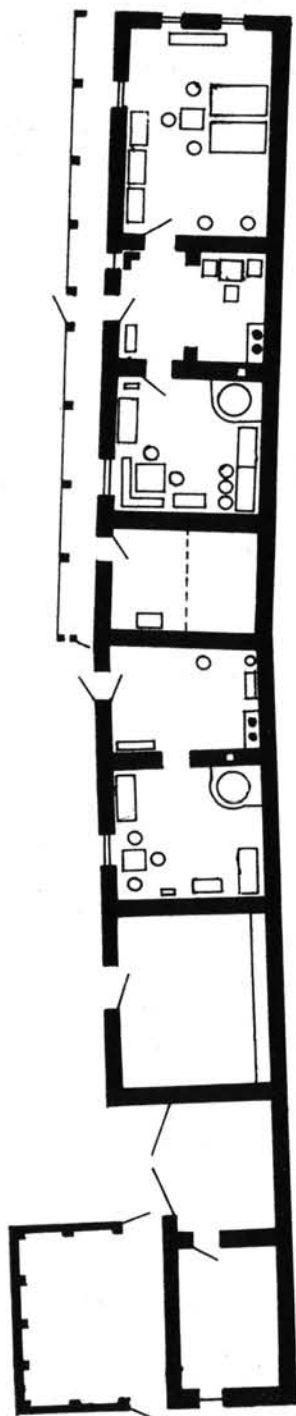
Diós Eszternek a bútorai is a tiszta szobába kerültek. Haláleset alkalmával mindent kipakoltak belőle, itt ravatalozták fel a nagymamát és a nagyapát.

Amíg a nagyszülők nem adták magukat gondviselésbe, a nagymama a *nagykonyhában* főzött, de azt követően tisztakonyhává lépett elő, előszoba szerepet töltött be, de berendezése konyhai maradt. Megvilágítása az eresz felőli üvegajtón, illetve a keskeny vasrácsos egyrétegű kis fél ablakkal történt. Függyöny nem volt rajtuk. Az ajtótól jobbra állt az almárium, a nagymama fazékállója. Felül a polcok elülső részén egy-egy lécz, de ehhez nem támasztottak dísztányérokat, kizárólag használati tárgyak tárolására szolgált. Alsó része kaszli, melynek fiókjában evőeszközök, alól, a két felé nyíló polcos részen zománcos edények. Az egyszerű kivitelű barnára festett almárium, illetve kaszli gazdagon tele volt edényekkel. Itt tartotta a nagymama a belül fehér, kívül világoskék bádogtányérokat is, melyből tucatnyi sorakozott. Az ajtótól balra, az eresz felőli oldalon fogas, rajta hétköznapos, de nem munkaruhák (például nagykabát). Alatta a sarokban, derékszögben elhelyezett deszkákon zománcos bádogkanták sorakoztak. Ezzel átlósan egy csikófejes berakott tűzhely, mellette a belső szoba kemenceszája. Az előtte levő kemencepadkát rendszeresen meszelték, de erre konyhai eszközök alig kerültek. Ezzel szemben az utcai szoba falánál asztal székekkel. A fehérre meszelt konyhafalra egyetlen dísztárgyat sem akasztottak, használatban levő cseréptálat, csikmákszűrőt igen. Este a nagykonyha közepére a nagyapa előre bekészítette a fűtéshez szükséges szalmát és ízékét.

A *belsőház* a nagyszülők lakószobája. A tisztaszobához hasonló teliajtón belépve balról széles padkájú, nagykuckóval ellátott kemence. Családi ünnepek alkalmával az unokáknak a padkán terítették. A kuckóban 20—30 kilós kőszó. A ház hátuljánál levő felső ágyban a nagyapa aludt, előtte támlásszékek. Télen az ágy melletti dézsában savanyodott a káposzta. Itt volt fölakasztva a nagy bumbis, láncos falióra, amely igen pontosan járt. Ha a harang megkondult, a nagyapa mindig az órára pillantott, hogy pontosan harangoznak-e. A madzagra fölfűzött kalendáriumot az óra melletti szögbe akasztották. Az ágy és a kuckó közötti kecskelábra ácsolt vakok a szoba fontos berendezése. Szalmazsákkal volt ellátva és két összevarrt rongypokróccal takarták le. Mivel a libakofa nagymamának mindig sok tolla volt, ide is jutott néhány párna. A két unoka: Ferenc és Sándor ezen szerettek hancúrozni, sokszor ott is aludtak. A dohányosok is itt vagy a padkán ülve füstöltek. Az udvar felőli jobb sarokban egyszerű kivitelű sárga színű sarokpad. A pad sarkán a kenyérkosárban szakajtóval letakarva a szegett kenyér. Mellette a padon egy nagybetűs biblia és a nagyapa zoltára. Ha a nagyszülők összeszólalkoztak, egyikük az egyik padon ült, másikuk a másikon, messziről diskuráltak. A nagy sárga asztal sohasem volt leterítve. Hetipiacos napokon ezen számolta a nagymama a pénzt. — „Arra nagyon emlékezöm — mondta Erdei András —, dajkám rakta ki a pénzt, hogy ez tíz forint, ez húsz forint, ez tíz krajcár, az húsz krajcár, ez ennyi, ez annyi, jó rakás péz vót kirakva az asztalra, éccör atyám lé-söpörte, mög annyi, aszonta, zsebbe tötte, oszt nem gyütt haza két nap.”

Ezen az asztalon az ifjú Erdei Ferenc unokatestvéreivel *kin-kun-bakkot* játszott. Egymástól 10—15 centiméternyire az asztalra krétával két fekvő párhuzamos vonalat húztak és erre merőlegesen két állót. Ezen a vonalkázott táblázaton lehetett lépegetni a kiválasztott jel felrajzolásával, illetve letörlésével. Az győzött, akinek a három jele egy vonalba került. Ekkor mondták: *kin-kun-bakk, csacsi, számár vagy*. A nagymama, ha foltozgatott vagy stoppolt, felült az asztalra, lába a padon és úgy varrt az ablak előtt. Máskor meg kedvenc kisszékét rakta föl a padra, azon ülve öltögetett. Amikor idős Erdei Ferenc lett a gondviselő, az eresz alá néző kis-

TISZTASZOBA
NAGYKONYHA
LAKÓ-SZOBA
KAMRA/PINCE
ALSÓKONYHA
KISSZOBA
ISTÁLLÓ
SZÍN
SZÍN
LIBAHÁZ

ablakokat kicserélte hármass ablakra. A jobb világítás érdekében az ablak fölött az eresz tetőzetén üveg volt már korábban beépítve.

Ennél az asztalnál történt az újszülött csecsemő családba fogadása. „Amikor az újszülött unokát — írja Erdei Ferenc — megkeresztelték a templomban, akkor onnan egyenest a nagyanyához kellett vinni. Az e vidéken hagyományos sarokpad és asztal volt a szobában, s nagyanya erre az asztalra tette a pólyás csecsemőt, kibontotta pólyából, meztelenre vetkőztette, megnézte, hogy ép-e és fiú-e vagy lány, s azután egy ősi dallam dúdolása közben hóna alá nyúlva ringatta a kisedet: já-ra-ti-li-li-li-li. S ilyenkor minden csecsemő kinyitotta a szemét, de egyik sem sírt. Később ismertem rá: az a dallam ez, amit Bartók Béla a Medvetáncban dolgozott fel. Engem is, öcsémet is így avatott fel nagyanyánk s ott a szülői-nagyszülői házban tanúi voltunk minden unokatestvérünk felavatásának. És az asztalt szertartásosan állták körül a nagycsalád tagjai.”¹⁷

Ez a szoba volt a család legkedvesebb tartózkodási helye. Az ifjú Erdei Ferenc valószínűleg itteni élményeit általánosította Makóról szóló korai sociográfiai munkájában: „A szoba főhelyét az asztal foglalta el, sarokpaddal övezve. Az asztal nagy és erős volt, munka és étkezőhely egyszerre. Lapját meg lehetett fordítani és tésztát gyúrtak rajta, disznóöléskor a húst is azon darabolták fel, vagy pedig káposztagyaguláskor itt helyezték el a megtisztított káposztát. Fiókjában tartották az evőeszközöket, fenőkövet, reszelőt, tésztahasítót stb.”¹⁸ A családi összejövetelek során tizenkét személyes damasztabrosszal terítették le az asztalt, itt fogyasztották el az ünnepi ételeket: a húslevest és a paprikást.

Az ajtóval szemben, a mestergerenda alatt, ugyanolyan fakeretes tükör, mint a tisztaszobában. Alatta sublót, ezen tartotta Erdei András az újságot, ugyanis nagy újságot olvasó volt. Ha ő szidott valakit, akkor mindig újságot olvasó alatt vagy után tette. A nagyapának két acélkeretes szemüvege is volt, messze viszont jól látott. Rendszeres biblia-olvasó is volt. A nagymama csak a nevét tudta leírni, de olvasni tudott. Rövidlátó volt, de szemüveget nem hordott. A sublót tetején itt sem volt dísz tárgy. Az ajtó mögötti alsó ágy a nagymama fekvőhelye. Ebben a szobában minden bútor világossárga volt. Az ágyvégeket felül egy hullámos lécz díszítette. Az ajtó mögött a konyha felőli falra egy kis téka volt felakasztva. A nagymama ebben gyógyszer tartott. A gyerekeket gyakran küldte a patikába csontspirituszért meg kámfor golyóért. Ezt üvegben összerázta, ezzel kenegette reomás vállát. Egy küsszéken beült a kuckóba, bekente magát, és ilyen gyógykezelgetés után jobban érezte magát. Az ágyak és a vacok előtt háttámlás puhafaszékek sorakoztak, ezekre is vonatkozik Erdei Ferenc megállapítása: „nem szolgálták a kényelmet és pihenést.”¹⁸ Ebben a szobában függöny nem volt. Az ágyon piros posztó ágyterítő, a padkán rongypokróc.

A főépület a *kamrával*, illetve a *pincével* ért véget. Az eresz alatt négy-öt grádics vezetett föl a kamrába, melynek gerendatokos ajtaja befelé nyílt. A kamrának a hátsó szomszéd felőli része léckerítéssel volt leválasztva. Itt tartották a füstölt húst, a zsírt, a befőttet, a szegetlen kenyeret és a lisztet. A kamrának ezt az elrekesztett részét *kelerájn*ak hívták. A kamra előlő részében, a *ferslőgn*ak nevezett nagyládjában és zsákokban tartották a búzát. A kamrából létrán lehetett felmenni a padlásra. Az egész házban ez az egy helyiség volt padolt.

A *pincében* boroshordó mindig volt, korábban a nagyszülők Kortyogóban vásároltak szőlőt, de a filoxéra kipusztította. A nagymama nagyon szerette a szőlőt,

^{17/18} Erdei F. 1971. 315.

¹⁸ Erdei F. 1934. 53.

¹⁹ Erdei F. 1934. 53.

mégis azt hajtogatta: „bár mind kipusztult volna.” Bort azután is csináltak, ugyanis a kertben termett valamennyi szőlő; rossz, bicskanyitogató othellő bor lett belőle. A pincében tartották a dézsát és a teknőt is, mert ott nem száradt el. Volt még a pincében krumpli, gyökér, sárgarépa és főleg takarmányrépa. A kamra és a pince szellőző nyílásai a hátsó szomszéd felé estek. A pinceajtó két felé nyílt, halszállkás szaluzás díszítette, zöldre mázolt. A pince gerendájában ma is meglevő nagy kovácszegeket még a nagyapa verte.

Az Erdei háznak az *ereszalja* két méter széles és végigfut az egész főépület elején. A toldalék tető súlya a koszorúfára nehezedik, ez alatt két méterenként állnak a függőleges ereszgerendák, ezeket alól egy talpgerenda fogja össze és mintegy 80 centiméter magasan pedig egy vízszintes gerenda. A két utóbbira szegeznek — az alól spiccesre fűrészelt — ereszdeszkákat, széleit fűglécek takarják, felül könyöklő deszka fut végig. Ez az ereszdeszkázat nem az épület homlokzatának irányában fejeződik be, ki volt építve az utcai kerítésig. Két ajtó vezetett az udvarra: a nagykonyha ajtaja irányában és a pinceajtó mellett, az ereszet végén. Eredetileg az ereszdeszkázat barnára volt festve, de a festék igencsak lekopott róla. Az eresz alatt a belső szoba sarkánál nyári hónapokban ágy, mellette asztal állt. Dinnye, az öreg kutyá az eresz alatti sarokban tanyázott, a maga frontján nagy rendet tartott. A fekete-fehér szőrű okos puli, Gyuszi is az eresz alatt vert szállást.

Az alacsonyabb gerincmagasságú, de a főépülettel azonos szélességű *alsóház* konyhából, szobából és istállóból állt. Házasságkötésük után itt laktak idős Erdei Ferencék, itt született maga Erdei Ferenc és Erdei Sándor is. „Apám családja — írja Erdei Ferenc — zsellér eredetű, szegény paraszti múltú hagyományos familia, anyámé viszont tanyai telkesgazda család, s emiatt már szüleim házassága is regényes körülmények között jött létre. De a házasság létrejötte után is teljes antagonizmus maradt fenn a két család között. Gyermekkorai emlékeimben az apai és az anyai nagyszülők két összeegyeztethetetlenül eltérő világot képviseltek...”²⁰

Az *alsókonyha* ajtaja — a felső lakáshoz hasonlóan — gerendatokos és teljes falvastagságban borított, de elég alacsony. A helyiségben ablak nem volt, az üvegajtó biztosította a világítást. Az épület ezen szakaszát nagyeresz már nem árnyékolta, itt ugyanis repülőeresz futott végig. A külső levélajtót csak éjszakára zárták be. A ház hátuljánál középpontban állt a konyhaszekrény. Nyitható üveges felső részében tartották a tányérokot, tálakat, bögréket, a fiókban az evőeszközt, a kétajtós alsórészben zománcos és öntöttvas edényeket. Cserépedényeket is használtak, a kemencében azokban főztek. A konyhaszekrény mellett állt egy vasállványos mosdó, a pince felőli falnál egy alacsony szögletes kisasztal, ez a család legrégebbi étkezőhelye. Amikor magas asztal került a konyhába, gyerekasztal lett belőle és mángorolni szerettek rajta, mivel jól, ránehezdedve lehetett a ruhát nyomni. A konyhának udvar felőli szobafalánál levő kb. 120 centiméter magas stélázi az edények tárolására szolgált. Volt még a helyiségben három-négy támlás fenyőfaszék, több fűrészelt deszkalábú sámlis és tölgyfalapú, befűrt lábú kisszék. Az utóbbi akadt az eresz alatt, az istállóban is, nélkülözhetetlen volt fejésnél, kukoricamorzsolásnál, gyökérkötözésnél. A falra fel volt akasztva a gyűrűdeszka, a szita, a palacsintasütő, a felfelé keskenyedő földtartó, a keresztfa, a fejkő és a fatetővel ellátott gránit sótartó. A szülők részére is itt főztek, de ők ezt saját szobájukban fogyasztották el.

A konyhából a *kisszobába* lépve balra padkás kemence, amelyet idős Erdei Ferenc cserépből rakott. Az ajtó mögött egy vetetlen ágy kockás ágyterítővel leterítve, rajta több kispárna. Ebben Ferenc és Sándor aludtak lábtól egymásnak.

²⁰ Erdei F. 1969. 25—26.

Ezzel átellenben a felső ágy teli párnával, dunnával, sötétbordó, szecessziós mintázású ágyterítővel leterítve. Az ajtóval szemben egy almárium, mellette tükör és dobozos ingaóra. Az almárium aljában ruhanemű, fehérnemű, fölül csészék, kistányérok, a polcokon pirossal hímzett fehér szekrénycsíkok. A barna színű bútorok itt sem politúrosak, de fényezettek. A ház hátulja felőli falon Rákóczi kép, a Mátyóki-féle festmény színes nyomata, a szülők esküvői képe és egy családi fénykép, melyen idős Erdei Ferenc katona ruhában van. Az ajtó mögött fogas, fényezett keményfa keretben hajlított és forgatható fogakkal. Az asztalon — az ágyterítónél puhább anyagból — kék vagy piros abrosz, rajta kancsó. Az ablakon firhangpálcára húzott egyes csipkefüggöny. Ez alá akasztották a fehérvaszon sötétítő függönyt. Az ablak alatt állt a szögletes asztal székekkel. Téli hónapokban a szoba fontos része a kemence fölél szerelt hagymarács az apróhagyma szárítására. A négy-öt vízszintesre állított rácsfát egyik oldalon a mestergerendáról lelógó rácsvasakba helyezték, a másikat a hátsó falra erősített kisgerendára. Erre került a nádrács, amelyen négy-öt mázsányi hagymát szárítottak. A szobát hetente mázolták, homokkal szórták fel. Mázolás után Ferenc édesanyja lapáton parazsat vitt be, almahajat vagy kristálycukrot szórt rá, evvel vette el a dohos szagot. A háború után nagy eseménynek számított a villany bevezetése, de csak a nagyszülők lakószobájában és a fiatalok konyhájában és szobájában gyulladt ki az egyszerű bádóg cilindres ernyő alatt a 15-ös égő.

Az alsóház egy tető alatt volt az *istálló*val. Behallatszott a szobába, ha éjjel dobogott a ló. Ilyenkor Erdei Ferenc édesapja mindig felkelt és megnézte a jószágot. A végjászlas istállóban egy-két lovat és egy-két tehenet tartottak. Az istálló végénél deszkával volt lezárva a padlás.

A leghátsó épület szintén nyeregterős volt, de gerincmagassága a középső házrésznel is alacsonyabb. Két helyiséget foglalt magába: a kocsiszínt és a libaházat. A kétfelé nyíló ajtajú *kocsiszín* nem volt lepallatolva, innen lehetett a libaház padlására felmenni, amely szénapadlás szerepet töltött be. A színben löcsős kocsin kívül volt eke, három kazettával ellátott kézi vetőgép a hagymamag és a céklamag vetésére, útálló, a sarokban rudasfák, felakasztva nagyereblye. A színből lehetett bemenni a *libaház*ba, ez a 18. század végi öregház. (Ilyen alsóház több is volt az Aradi utcában, Erdei Ferenc unokatestvérének, Bakos Sándornének az Aradi utca 19-ben madzaghúzósz zárral működött a telekosztáskor épült kisház ajtaja.) Bakos Sándorné emlékezete szerint ez az épület nyolc méter hosszú lehetett, úgy tudja, hogy a közfalat valamikor kiszedték. Egyik ablaka az udvarra, másik a temetőre nézett. A libázás kiterelvényesedése idején ez elé toldalék tetővel egy hozzávetőlegesen három méter széles deszkaszín épült. A libaszín deszkával rekeszhető volt.

Az *udvar* eredetileg földes, a középkorú Erdei Andrásék idején táglajárdákkal ellátva. Közvetlenül az első világháború előestéjén az utcafronttól a kertkerítésig — a két Simon kövezővel — kikövezítették. A háború alatt a köves udvaron főztek a katonák. „A felső és alsó udvar — idézi fel Erdei Sándor — nem volt kerítéssel elválasztva, de funkcióban igen. Az alsó udvarban a malac az odavetett tökök, kukoricát csámcsogta, a tyúkoknak ott adtak enni, a libák vagy kacsák — ha voltak — ott fecserésztek.” Az ásott kút egészen elől a kerítés felől esett, valószínűleg, hogy ez az öreg kút egyidős a házzal, ugyanis az uradalmi prefektus 1791-ben szigorú büntetés terhe alatt rendelte el, hogy minden gazda az udvarára kutat ásson.²¹

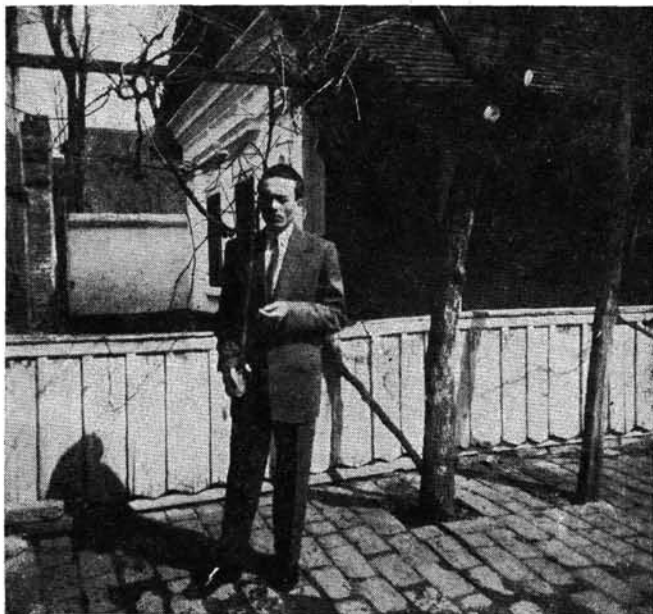
A gabonatároló udvarhosszban a felső udvarban állt, az utca felé eső része léces *kukoricagöré* volt, a temető felőli pedig *deszkahambár*, alatta két *disznóól*, hátrafelé

²¹ Eperjessy K. 1928. 6.

akollal. Mögötte két nagy eperfa. „Nekem — emlékezik Erdei Sándor — ez volt a ‚feketén bolingtató eperfa‘, koronája a Papp-féle ház gerince fölé magasodott, nekünk legkedvesebb gyermekkori játszóhelyünk, állandóan másztunk a nagy eperfára. Szüleink rettenetesen feddtek, de mi ezt nagy bravúrral tudtuk csinálni. Eljártak ide a gyerekek a szomszédból is és az unokatestvérek is.” Ezen túl 1907–8 körül Erdei Ferenc épített egy *téglaólat*, ő ugyanis külön kezdett gazdálkodni, alól disznóól és fiaztató, felül tyúköl.

Amikor a nagyszülőkkel együtt élt a család, két-három disznót vágtak. Egyet feltétlenül a nagypapa névnapján, András napkor, egyet januárban. Mészárszékbe nem igen jártak húsert. Sütöttek le zsírba nyárára húst. Ha nyáron vágták a disznót, minden húst lesütöttek. Csirkét három-négy kotlóaljnyit költettek, vágócsirke mindig volt.

A kertajtótól jobbra esett a fedetlen *libakóna*, amely udvarhosszban el volt rekesztve. Karvastagságú kerek dorongokból ácsolták ezt össze. Alól is volt körben egy rekeszték, 40–50 centiméterrel följebb és afölött is. 6–8 méter hosszú és 4–5 méter széles volt. Sok hely kellett a libának, mert olykor fel is kellett az állomány egy részét javítani. A nagymama nagyság vagy egyéb piaci igény szerint csoportosította, osztályozta őket. A kóna végénél állt az *árnyékszék*, ennek két egymásba csatlakozó kőralakú szellőzőnyílását Erdei Ferenc vágta édesapjával.

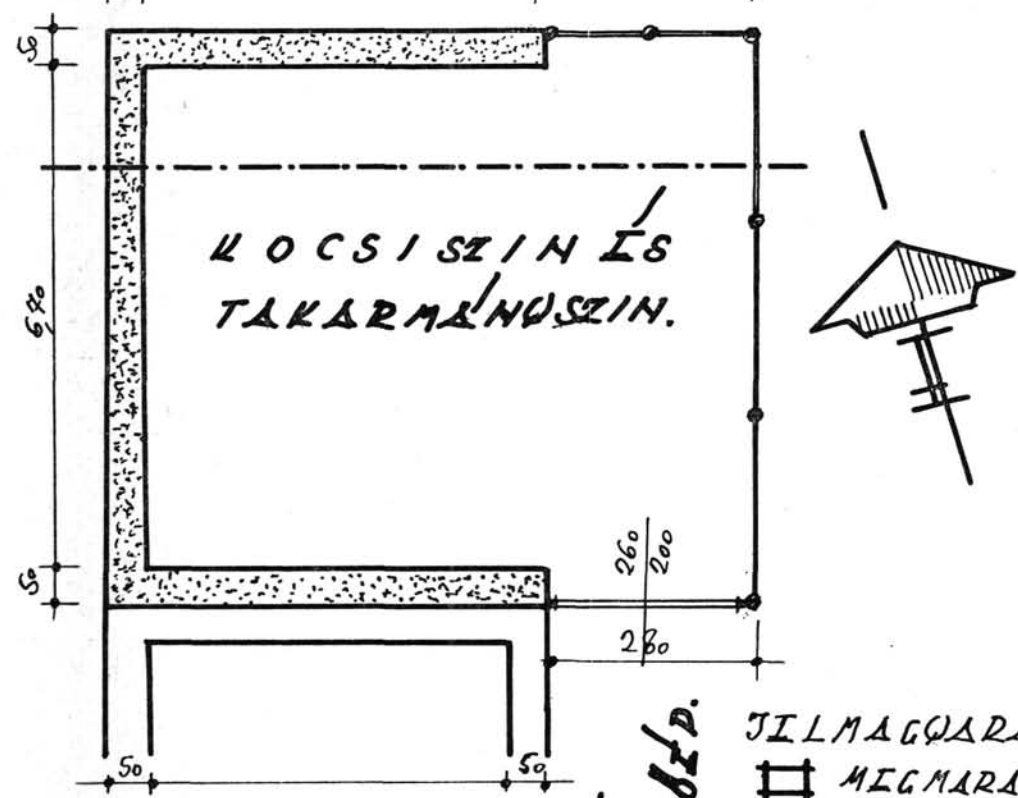
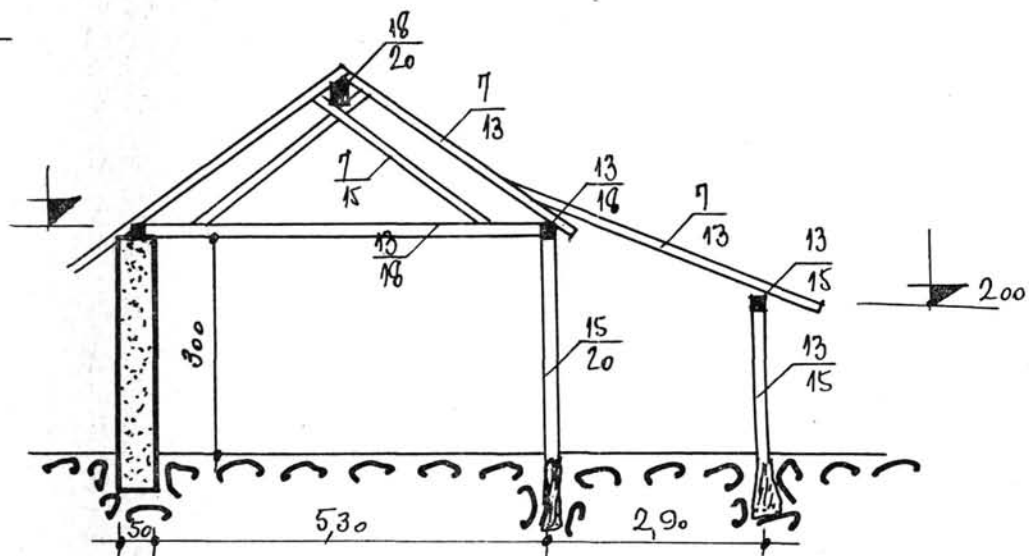
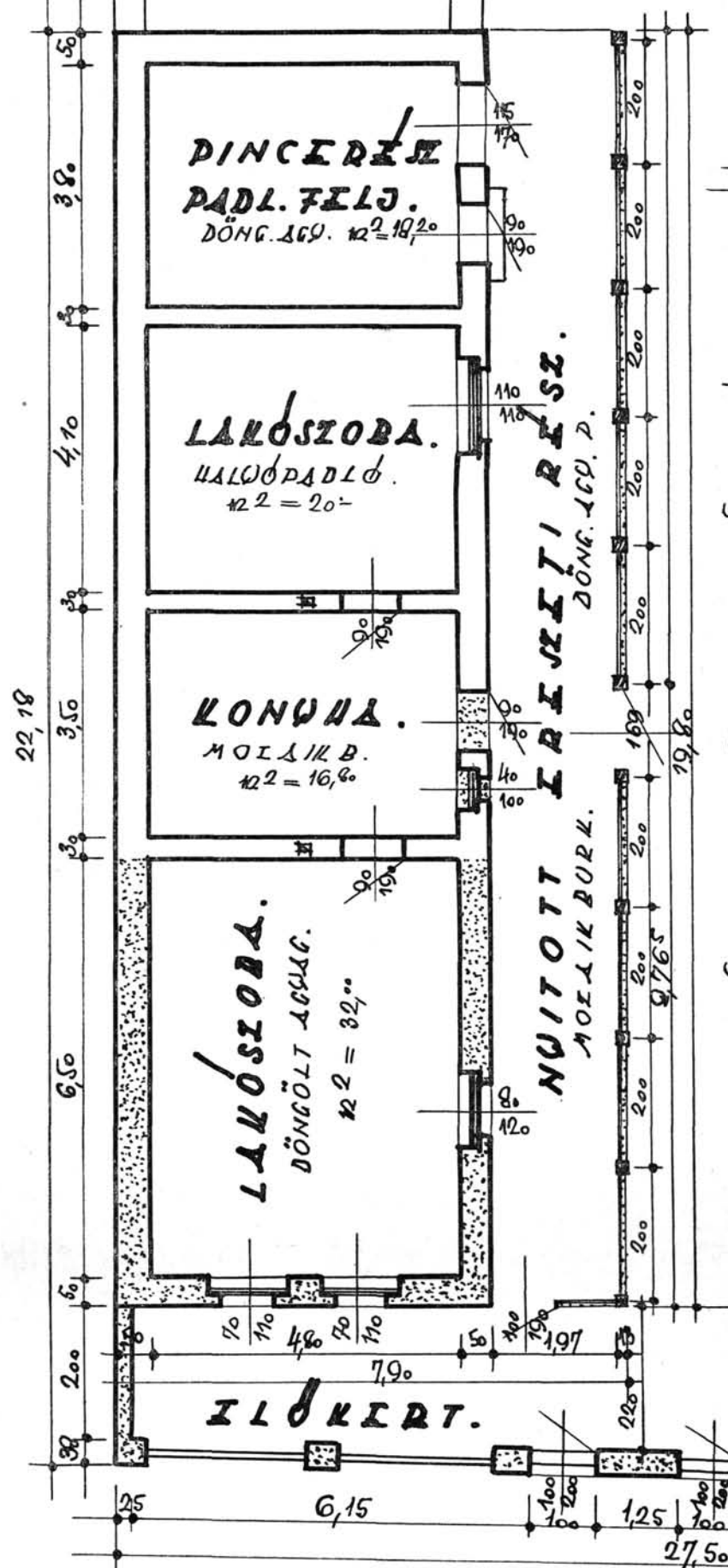
Az Erdei ház homlokzata, udvar felől

A kert léckerítéssel volt lekerítve, ez a színajtónál kezdődött. A nagykapu ettől nem messze esett, az ajtó pedig a libaházhoz toldott szin végén. A kert egy része be volt telepítve. Bal szélén egy, középen négy sor lugas szőlő, a bal oldalán nagyszemű, kajszibarack, jobbról lószemű szilvafák, végében, a temető határán akácfák. A kert egyik fele here, a másik konyhakert: krumpli, gyökér, répa, bab, káposzta, paprika, hagyma termett benne. Itt-ott ötletszerűen viola. Az ereszt mellett a téglák között

SZABÓ ISTVÁN ÉS N. MÁKÓ ÜRÖS H. U. 3. BONTÁSA.

MILLER EP.

A-B. METSZET:

BONT. ÁLLAPRAJZ

MONSZEDOS FÉL P.

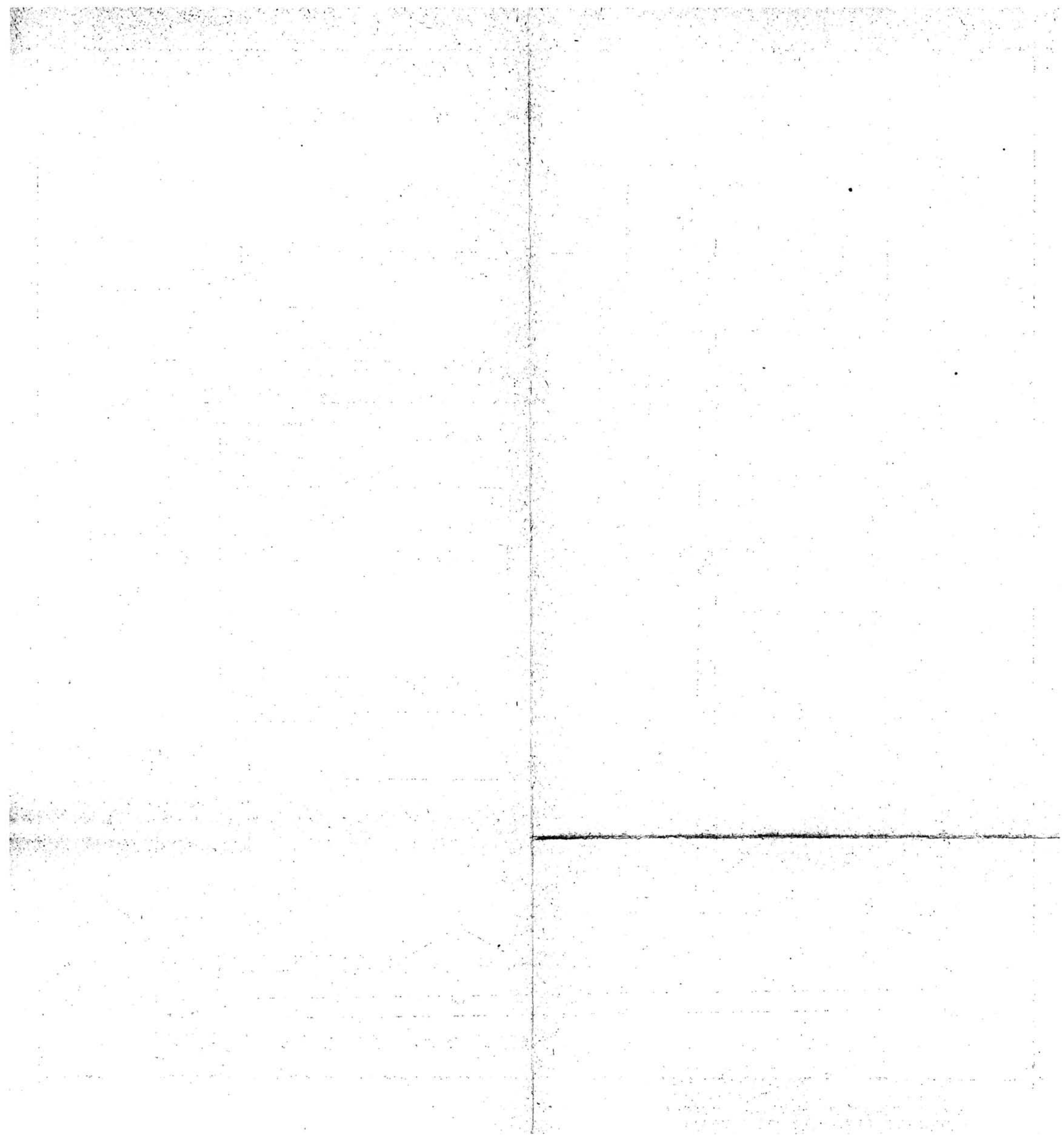
- JELMAGYARLAT:
- MEGMARADÓ
 - BONTANDO

HAU, 1964. I. 10 IN.

ÉPÍTETŐK:

NYITTELIZO:
[Handwritten signature]

ÁLLAPRAJZ AZ ÁTALKÍTÁS ELŐTT ISRUIZIO:

sarkantyú, dália, georgina. A kertben még szalmakazal, csutkakúp, ízékkazal. Nem volt sok belőle, a Járandóból mindig annyit hoztak haza, amennyi kellett. A kemencébe szalmával és ízékkal fűtöttek.

Ötvenegy évig lakta a házat az Erdei család. Az itt folyó életmódról Erdei Sándor hiteles sommázatát idézhetjük: „Semmi luxus nem volt ott az ég adta világon, minden nagyon puritán volt, de a gazdálkodás az ment. Egyik legkedvesebb gyermekkori élményem, hogy ott állandóan pezsgett az élet.”

A későbbi tulajdonosok

A nagyszülők halála után már nem sokáig lakja az Erdei család ezt a mindnyájukhoz annyira hozzánőtt házat. Idős Erdei Ferenc még az öröklés évében, 1927. november 30-án eladja, előbb tanyára, majd egy kisebb házba költözik.

Ismét két család veszi birtokba: *Joó Sándor* és *B. Nagy Sándor* famíliája. (Megosztási arány: 1/4 Joó Sándorné Szilágyi Júlianna, 1/4 B. Nagy Sándor, 2/4 B. Nagy Sándorné Joó Erzsébet. A szülők halálával, 1937-ben B. Nagy Sándorné 3/4 házirészt tulajdonosa lesz.)

Ereszalja (első rész)

B. Nagy Sándor árendás földön kezdte termelni a hagymát, majd néhány holdat vásárolt is. A hagymások szövetkezetében választmányi tag volt, fokhagymáját a 30-as évek közepén aranyoklevéllel tüntették ki, vöröshagymája pedig harmadik díjat nyert. Joó Sándor egy zsidó hagymakereskedő alkalmazottja.

Az Erdei nagyszülők halála után átmenetileg a házat nem lakták, ezért eléggé leromlott. Házi összefogással végezték el a legszükségesebb munkákat (tapasztás, meszelés). 1932-ben az utcára erős téglakerítést húztak és új deszkakapukat csináltattak. A ház előkertés részéhez téglalábazatra kovácsoltvas kerítés került. A fölső

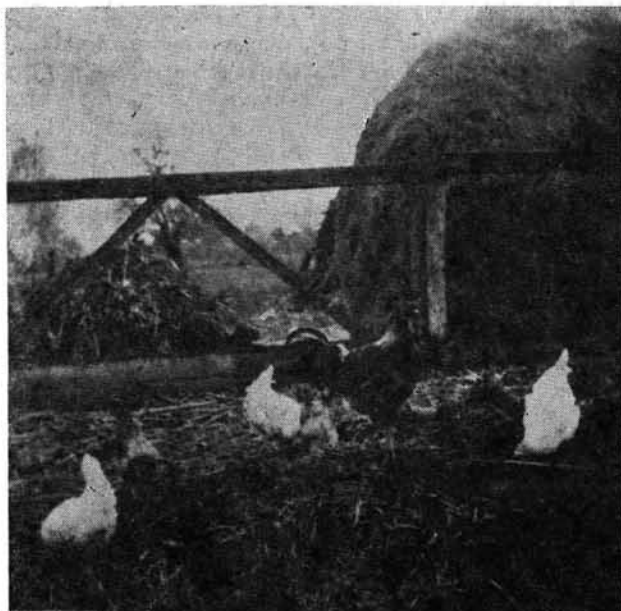
Ereszalja (hátsó rész)

kiskapu fölé díszes oromzat épült. Ez a kapu ritkán bocsátott be vendéget, a közlekedés az udvarra nyíló alsó kiskapun bonyolódott. A csordáról hazaérkező tehenet is itt engedték be. A két kapu közötti téglapillér közepén — magasan, hogy a vásott gyerekek ne érhék el — csengő fényes rézfogója állt ki. Az eresz végén felfüggesztett csengő érces hangja a kert végében is hallható volt. Az eddigi egyszerű, íves végződésű nagykaput felül hivalkodóan díszes nagykapu váltotta fel. A napsugaras házvétget, az utcai ablakokat és a kapukat okkersárgára mázolták.

Az eddigi tagolatlan *udvart* — nagy és kiskapuvál ellátott — drótkerítéssel választották el. A felső udvar téglaközeiből gondosan eltávolították a kinövő füvet. Az eresz mellett szőlőlugast alakítottak ki igénytelen othelló szőlőből és néhány gyümölcsfát ültettek. Joó Sándor szabályos távolságban kiemelt egy-egy téglát és fehér violát nevelt. A fölső udvar szélességében alakították ki a fölső kertet tele gyümölcsfával és szőlővel; középiütt labdarózsával, az utca felől fehér orgonával és jázminfával. A hambár-kotárka alatti disznóolat csirkeóllá alakították és dróthálóval csirke udvart rekesztettek.

A régi ásott kút kotrás során beomlott, ezért a gazdasági udvarban fedővel ellátott *betongurigás gémes kutat* csináltak. Itt hűtötték a dinnyét és tejes kandliban ide engedték le a kimaradt ételt is. A kút mögötti, náddal fődött régi kotárkát elbontották, így megszűnt az alatta levő tyúkól is. Az új kétszintes tyúkól felső részében morzsolt csutkát tartottak. Az 1940-es évek elején udvarkeresztben egy vagon csöves kukorica tárolására alkalmas kotárkát ácsoltak, alatta két disznóóllal, az utca felé aklokkal, a kert felől nyári istállóval. Ennek hátsó részére deszkák, lécek, kendermegmunkáló eszközök és széna volt. Az első szomszéd felől füstölő, árnyékszék és mellette trágyadomb.

Az utcai *nagyszobából* lerekesztettek egy előszobát, amelynek az eresz alá ajtót nyitottak. Az utcai ablakokból kifűrészték a vasrácsot. Az 1930-as évek

Alsó udvar

végén a felső épületet alárakták, elszigetelték, a szabadkémény kürtőjét elbontották, az ereszaljának felső felét cementlappal burkolták, a belső szobát kipadolták.

Az utcai szobát, az ebből lerekesztett előszobát és a pince fölötti kamrát Joó Sándorék használták. Joó Sándorból, a bőgatyás, dolmányos parasztemberből félcipős, pantallós hagymafelvásárló lett, a felesége pedig a város legelőkelőbb divatszalonjában (Bauer Zsuzsa, Klopfer) rendelésre készített polgári ruhában járt és kis fekete retikült hordott.

A nagyszoba két különböző szobabútor darabjaival volt berendezve. Az ablakok között egy hatalmas barna színű, esztergált keretű, díszes lábú tükör állt. Az ablakon földig érő, mintás, kétszárnyú függöny, fönt széles drapériával. A párhuzamosan állított, sárga színű ágyak fejevére tojás alakú esztergált díszek illeszkedtek. Az ágyak előtt egy hatalmasra nyitható sárga asztal, mellette két barna tonettszék, ülőkéjén sárga szecessziós díszítéssel. Az ágyak fölött Joó Sándor fényképe. A hátsó falnál egy sárga, esztergált díszítésű kétajtós ruhásszekrény és egy rózsaszínű — virágmintákkal díszített — mosdóállvány, rajta rózsás mintájú fehér porcelán lavór, kancsó és két szappantartó. Két oldalt és hátul törülközőtartó. Az oldalablakon csipkefüggöny, előtte piros plüssdívány, amelynek háttámláját középpütt rézrúddal rögzített tükör ékesített. Az üvegajtón spárgára feszített csipkefüggöny. Az ajtó mögött a tükörrel azonos színű kaszli, fölötte a falon II. Rákóczi Ferenc képe. A falat levélformájú lefutó minták díszítették. A mennyezetgerenda közeit perzsaszőnyegre emlékeztető motívumokkal festették ki. A leválasztott keskeny *előszoba* egyetlen állandó berendezési tárgya egy stelázsi, rajta beföttek, lekváros szilkék, edények, evőeszközök, letakart ételek és kenyér.

A *nagykonyha* bal sarkában stelázsi állt beföttekkel, lekváros szilkékkal, szeggett kenyérrel, kenyérszelő késsel; só, cukor és fűszer dobozokkal, gyufával, lámpával és alól cipőtisztító dobozzal, spirituszos üveggel. Az ajtó mögött fa mosdó-

állvány és egy ászok két-három zománcos kék kantával, benne friss ártézi vízzel. A nagyszoba falánál egy barna kaszli, fiókjában evőeszközökkel, szakajtóruhákkal és sütőabrosszal, alól, a polcos részén edényekkel, kis szitával, nyújtófával, kovászttevő kanállal. A kaszli tetején szakajtókosarak. Középen volt egy asztal, melynek lapja megfordítva gyúródeszkául is szolgált. A falon nagy szita, keresztfá, kovászttevő vājling, szűrőkanál. A konyhaszéken mosogató vājling, mellette szappantartó házi szappannal. A földön moslékos vödör, a sarokban sütőlapát, szénvonók, piszkavas. A hátsó fal jobb oldalán csikófejes tűzhely, de ezt később hihordták és a főzés lekerült a kiskonyhába. A helyiség ismét tiszta konyha lett, majd a nagymama halála után a nagyobbik unoka szobája. A bejárattól balra került a nagy tükör, középre egy nagyasztal (melynek belsejében őrizték a bibliát, a családi fényképeket, szerződéseket), körben székek.

A *belső szoba* B. Nagy Sándorék lakószobája, amelyet a 30-as években ki is padoltattak. A kemencepadkán rongypokróc, az ajtó felőli sarokban, a kemencetorok alatt zománcos kanta, mert a konyhában nagyon lehűlt a víz. (Sohasem a kantafödőből ittak, mindenkinek volt külön pohara vagy bögréje az asztali fátalcán.) A kemence torkán melegedett fel a hideg étel, a tej, ott szikkadt a vágott dohány. Itt szeretett ülni a macska is. Az egyik ágy a hátsó falnál, a másik az udvar felőli ablaknál állt. Az ajtóval szemben zöld plüssdívány, billenthető tükörasztalka és varrógép, az ajtó mögött kétajtós szekrény. A dívány előtt esztergált lábú nagyasztal négy esztergált támlájú székekkel. Az ágy- és az asztalterítő zöldesszürke szövet.

A pince fölötti *kamrába* — elvehető — négy-öt lépcső vezetett. Mivel ezt átmenetileg Joó Sándorék konyhául használták, elbontották a kelerájt. A nagyapa halála után ismét kamrának használták. Létrán hordták fel a padlásra a vetőmagnak való búzát, árpát és az apróhagymát. Ide kötötték fel a csemegezőlőt is, amit cukorégetéssel gőzölve tartósítottak. A *pincében* ászkon hordó, a homokban zöldpaprika, zöldség, a sarokban krumplic, cukorrépa, piroscékla, karácsonyi fogyasztásra szánt jégdinnye.

Az *ereszalja* funkcióban alsó és felső részre oszlott, amit a burkolat is jól kifejezett, a nagykonyha ajtóig mozaiklapos, a többi része földes, az utca felől az előkert szélességében téglázott. A munkavégzés kizárólag az alsó szakaszán folyt. Az ereszoszlopokra itt volt kifeszítve a ruhaszárító kötél. Itt erjesztették az ereszeszkán a dunsztos üvegekben a kovászos uborkát, itt altatták színes köcsögökben a tejet, itt tárolták a magnak való vöröshagymát, itt folyt a rakás előtti fokhagymakaparás, eladás előtt a hagyma válogatása, a hagymás zsákok bevarrása. Ott száradt a mák, a fölnyűtt bab, borsó. Mivel a széngáztól itt nem fájdut meg a fejük, itt vassaltak. Jó idő esetén vasárnaponként itt ebédeltek. Az alacsony asztalon üveglégyfogó, a tejes kuncaftok részére kimért tej.

Az *alsóépület* szoba-konyhája igen egyszerű bútorokkal volt berendezve. Minden belsőbb munkát itt végeztek, mivel ez a két helyiség jól volt fűthető, ezért napközben mindenki itt húzta meg magát.

Dr. B. Nagy Erzsébet visszaemlékezése szerint Erdei Ferencnek nem igen volt makói útja, hogy a szülőházába be ne nézzen. Mindig csak hátra ment a gazdasági udvarba, onnan a kiskonyhába és a kisszobába. Az ajtó mögött volt az ágy, ahol született. Mindig meghatottan nézte ezt a sarkot, akár szobának, akár kamrának volt berendezve. Anyjára emlékezett.

A három állásos *istállóban* egy tehén és két ló volt, később egy ló és egy kecske, végül mindössze egy kecske. Az istálló sarkában állt a nyírfa sóprú, a vasvilla és a lapát. A ló állás mögött, az ablak mellett, hatalmas szegen függött a lószerszám, az ablakban kefe, tehén- és lóvakaró. A kocsiszínbén kukoricadaráló, satu, kalapács,

Istálló színnel, mögötte libaház

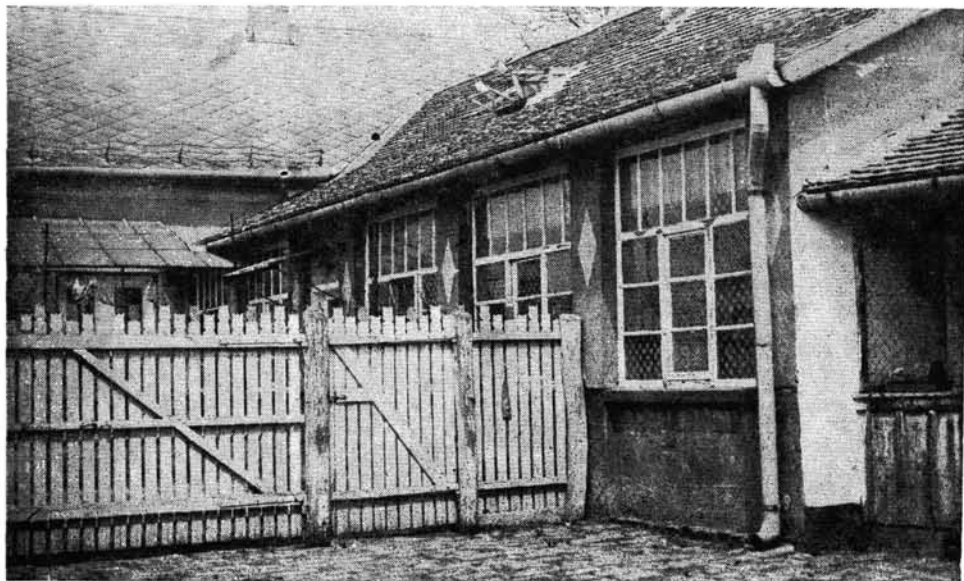
fogók, szeges doboz, kocsikenőcsös doboz, gépolaj, sarlók, kaszák, tokmány kaszákóvel, szárvágók, talicska. A libásszínen szemes takarmány, korpa- és darászsákok sorakoztak, továbbá ásók, kapák, gyökérásók, rosták, fűrészek, bak, vasútálló, eke, ekekapa, fa-, vas- és túsökborona, henger, dikkelő, tarlógereblye, használaton kívüli kocsiodalok, kocsiulések, vetőgép. A libaszín a gyerekek kedvenc tartózkodási helye volt, dr. B. Nagy Erzsébet szerint kincses kamrának tekintették. A polyvás-színen takarmányos nagykaskák és szecskavágásra előkészített takarmány, répszelő és szecskavágó.

A kertben kapott helyet a szérűskert, a szalmakazal, a csutkakúp, az ízékkazal, de nem hiányzott a napraforgó- és mákszárkúp és a csutkatőkazal sem. A kert közepén csapás vezetett a temető felé. A csapástól balra Joóék, jobbra B. Nagyék művelték a kertet. Bőven termett benne konyhakerti növény és gyümölcs.

Betegség és a családi körülmények változása következtében az egykori nyüzsgő élet egyre szűkebb térre korlátozódott. A gyerekek értelmiségi pályát választva elkerültek Makóról, a súlyosan beteg édesanya Budapestre, a lányához költözik, az egyedül maradt gazda leköltözik a jól fűthető alsó lakásba. Ilyen előzmények után 1963. november 30-án csereszereződést kötnek *Szabó Istvánnal* és feleségével, *Erdei Julianná-*

val. A vevők B. Nagy Sándornak átadják a Vörös Hadsereg u. 96. számú házat, a feleség pedig megkapja a két ház közötti értékkülönbséget, amit hatvanezer forintban állapítanak meg. Mivel a cserébe adott ház fele özvegy Erdei Józsefné tulajdona volt, az új ház felére rátáblázták a haszonélvezetet. A ház tényleges birtokbavételét 1964. április 15-én állapították meg, erre az időre a tervezett építéshez szükséges anyag beszerzése is megtörtént.

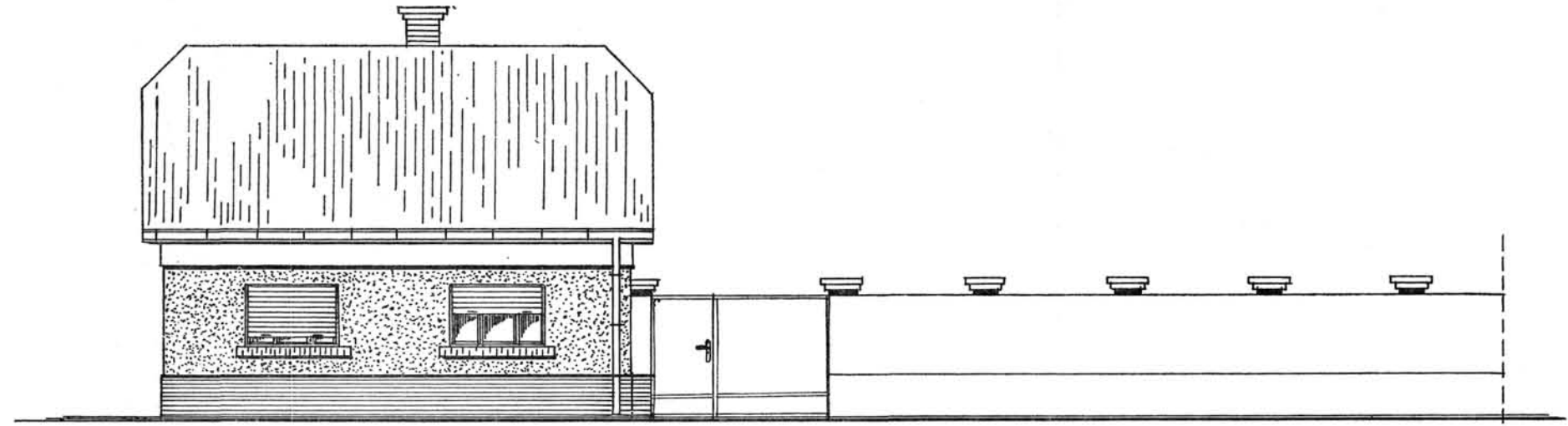
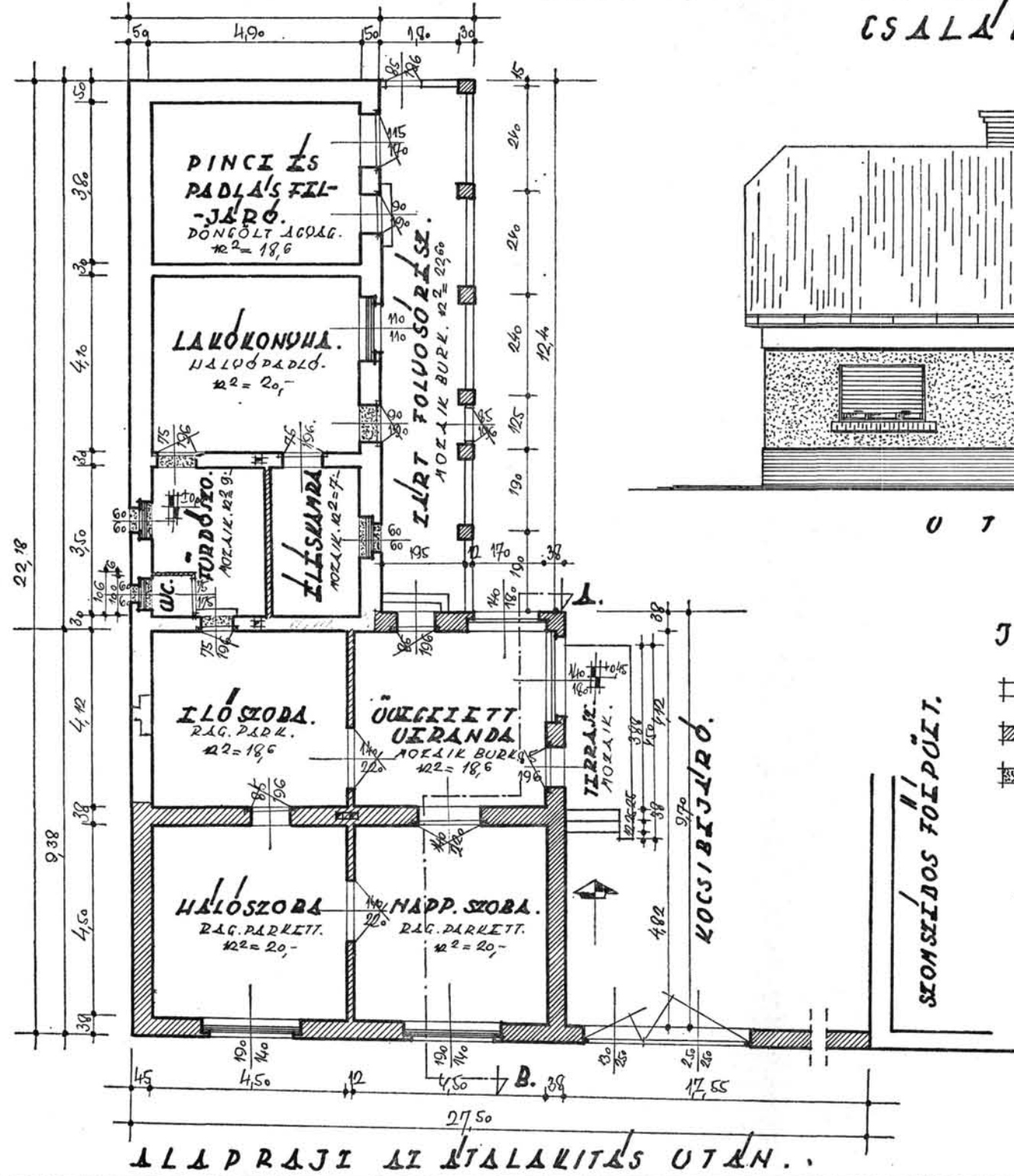
A régi utcai nagyszoba lebontásával és az előkert igénybevételével az utcáfrontra 10×9,40-es alapterületű, négy helyiségből álló *kockaházat* építettek. A nagykonyhából fürdőszobát és éléskamrát, a belső szobából étkezőt, az eresztből üvegezett zárt folyosót alakítottak ki. A főépület ereszdeszkázatát az alsóház előtt állították fel, így a régi repülőeresz helyett itt nagyeresz jött létre. A takarmányos

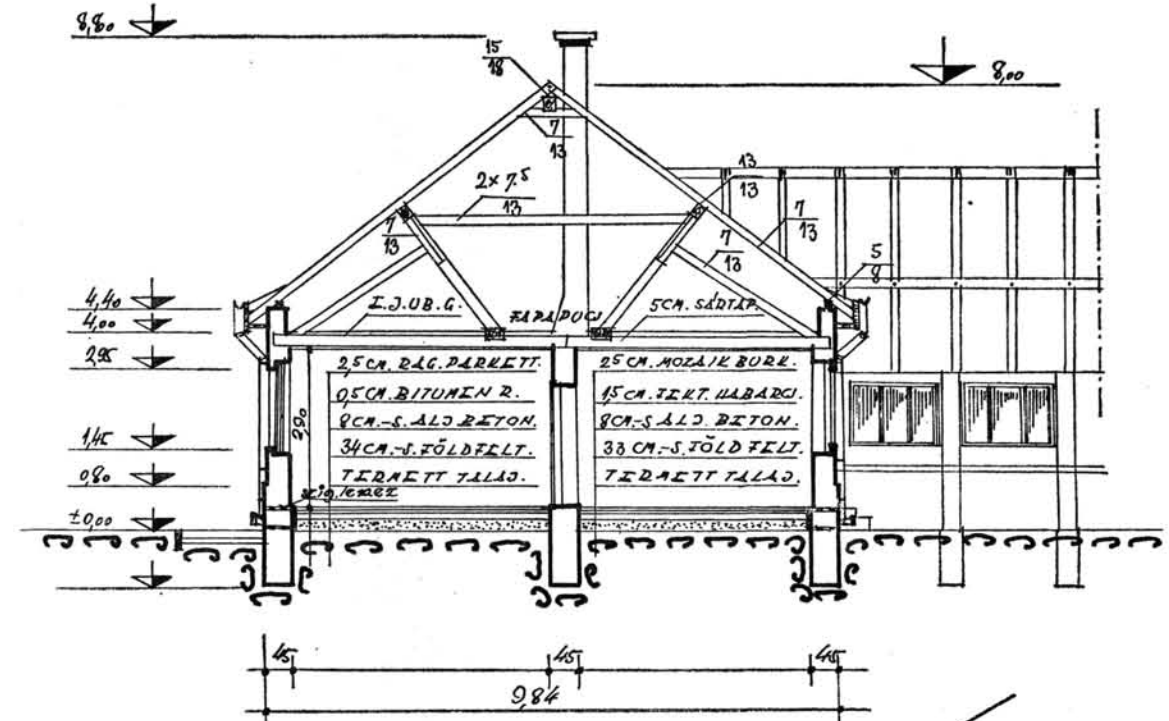
A nyitott ereszalját 1964-ben zárt folyosóvá alakították

színt elbontották. Az új ház építésekor szükségszerűen megszűnt a felső és az alsó kiskapu, az eddig középen nyíló nagykapu ház felőli szárnyát megkisebbitették. A rozoga hambár-górért és a nyári istállót elbontották. A kotárka maradt a helyén, de az aklot áthelyezték a kert felőli oldalra. A tyúkól mellé garázst emeltek, mögé pedig füstölőt, de időközben már azt is elbontották. A felső és az alsó udvart olajfestékkel mázolt léckerítés választja el. Az új ház építése utáni évben a felső éléskamrából teakonyhát alakítottak ki. 1972-ben központi fűtést csináltattak és ugyanekkor a külső homlokzatot színes kőporos vakolattal látták el. A ház megújult életéről Erdei Ferenc megállapítja: „Hozzánk hasonló hagymás családbeliek vették meg, de a kezük alatt minden megváltozott, pontosabban korszerűsödött. Újjáépítették a házat... az utcára fordítva az épületet több szobával, kőalapra téglával, parkettával, vízvezetékekkel, fürdőszobával. De a nagy kertben és a város melletti földön továbbra is mezőgazdaságot folytatnak: újbürgonyát, hagymát, virághagymát termelnek, kukoricájuk terem, disznót hizlalnak és baromfit tartanak. Annak ellenére, hogy a férj banktisztviselő, egyébként szintén hagymás család sarja. Maga

SLABÓ ISTVÁN ÉS NÉJE IRDÉI JULIÁNNA, MÁRÓ VÖRÖS-HADSÍRIG UTCA 3 SZ. ALATT ÉPÍTENDŐ
CSALÁDI LAKÓHÁZTÍPUS Terveje

UTCAI HOMLOKZAT.

A-B. M I T S Z I T :

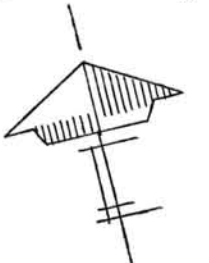
JELMAGYARÁLAT:

- MEGLÉVŐ FALAK
- ÚJÉPÍTÉSŰ FALAK
- BONTANDÓ FALAK.

BEÉPÍTÉSI ADATOK:

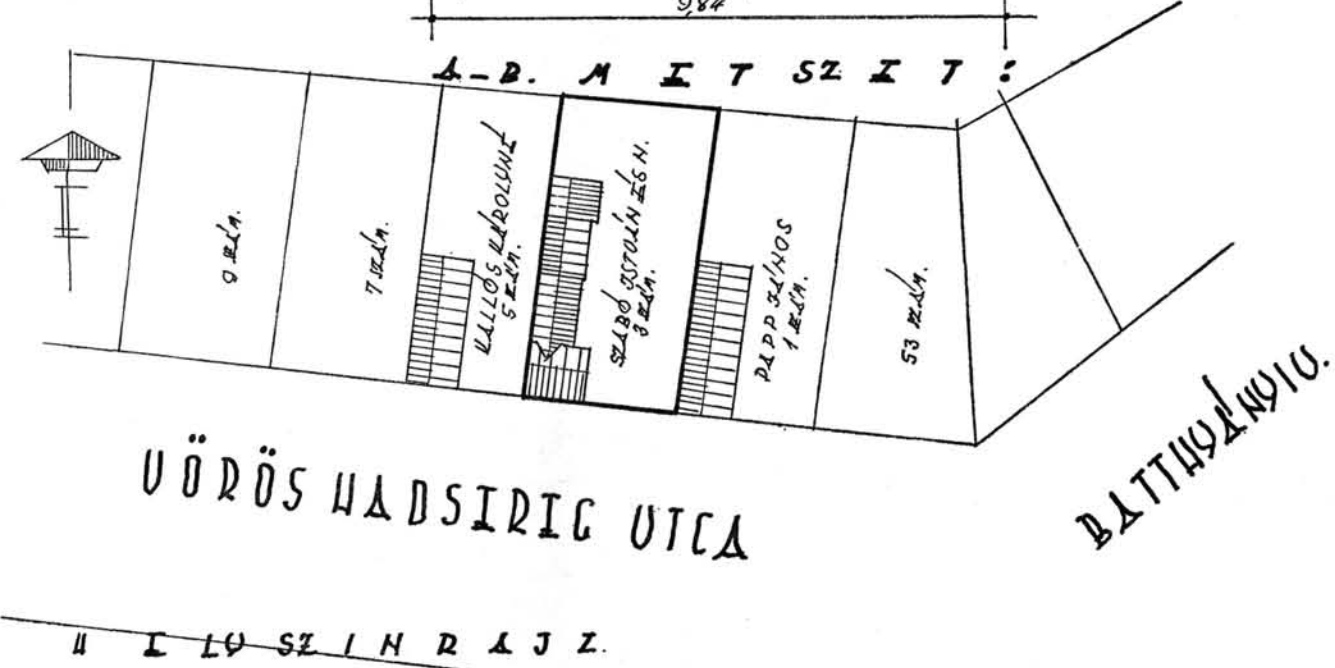
BEÉP. TERÜLET : 73 m² 122-122
 BEÉP. TERFOGAT : 169 m³ 399/m³
 HASZNOS TERÜLET: 54,6 m² 99,8 m²

HÓMEGYZÓDÁSÁRNYÉL, 1964. I. 10.-ÉN.

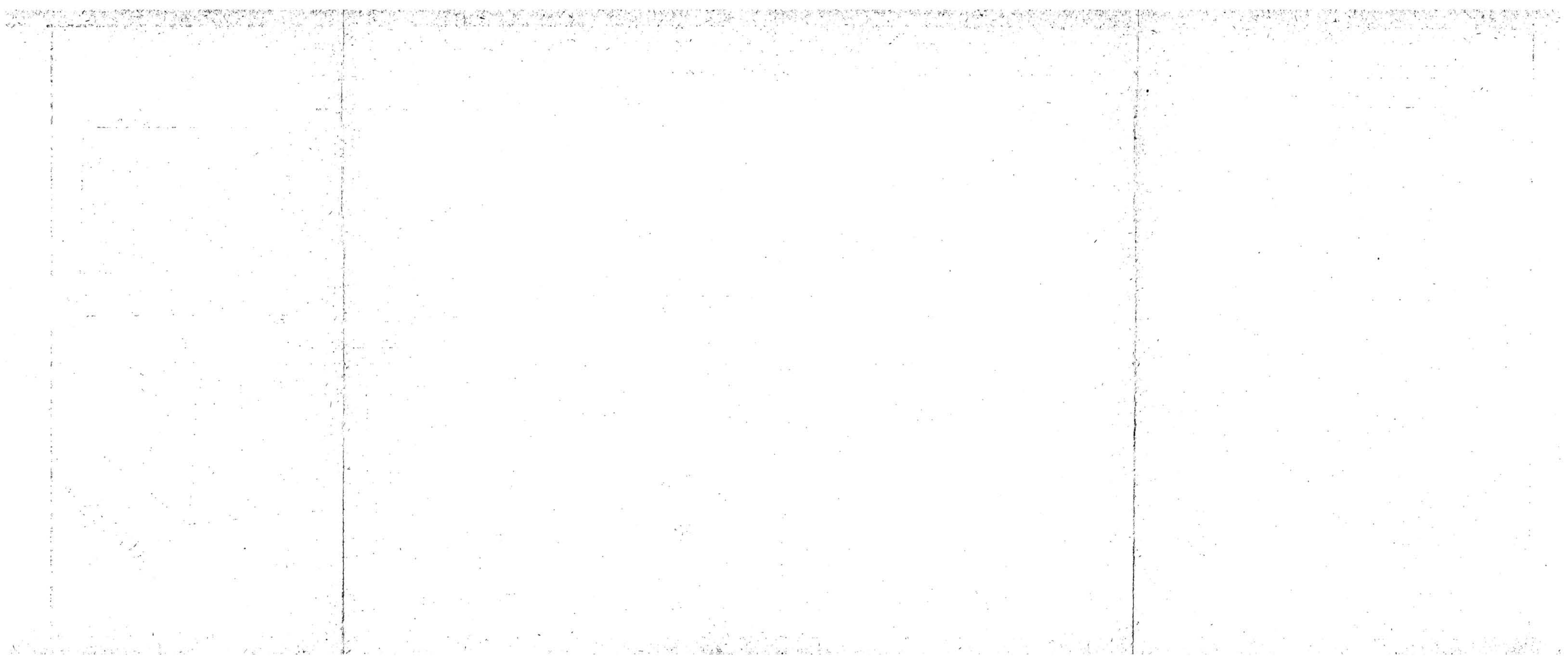
ÉPÍTÉSTŐK:

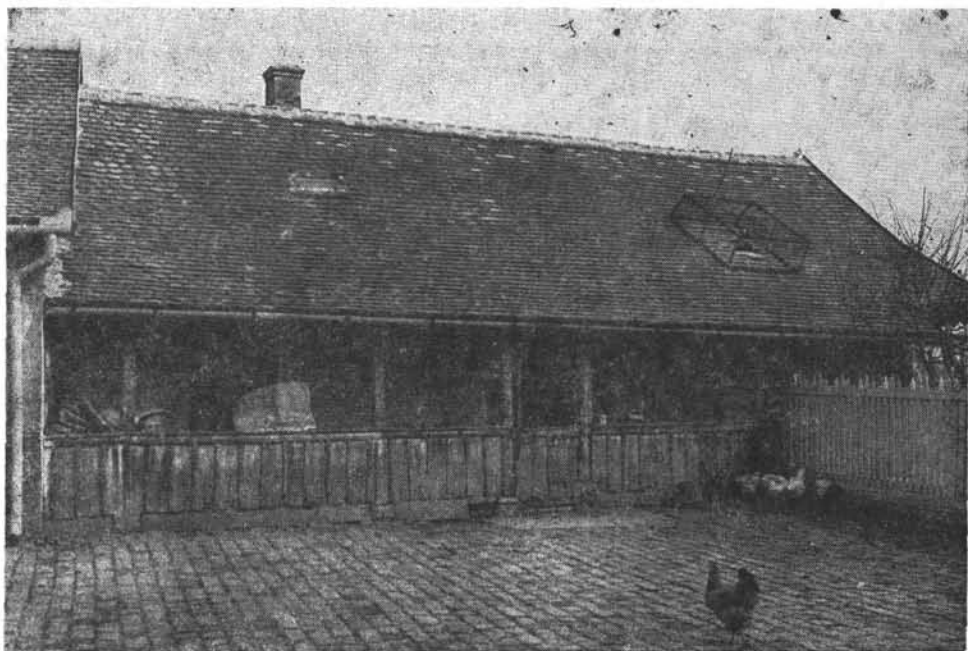
Irde Istvan
 KIVITELŐ: TERVEZŐ:

VÖRÖS HADSÍRIG UTCA

HÉLVÉNYI

A felső épület nagyeresztét 1964-ben Erdei Ferencék konyhája és istállója előtt állították fel

A ház jelenlegi hármastagolódása

is, felesége is részt vesznek a munkában, ebből épült a ház, ilyen munkájuk után van gépkocsijuk. Termelő család marad ez továbbra is, bár foglalkozása szerint alkalmazott lett a családfő. Gyermekeik még ebben nőnek fel, de távlatra már aligha folytatják ezt az életmódot.”²²

Egy évtized híján kétszáz éves a ház. Ez a folyton változó épület Makó legrégibb parasztházainak egyike. Hosszú ideig olyan volt — ahogyan Erdei Ferenc a régi makói házakat jellemezte — mint egy új típusú magyar népdal. Ilyen a belső része ma is, ugyanis a gyökeres átalakítások érintetlenül hagyták azt az ősi épületrészt, ahol Erdei Ferenc született. Ő mondta ennek az utcának épületeiről, hogy ezek a „házak még sokáig fognak emlékeztetni a régi életre”²³ — tegyük hozzá — a város nagy fiára is.

Az Erdei család

Az Erdeiek minden bizonnyal Erdélyből származnak, erre engednek következtetni a családi név legrégebb alakjai: az *Erdélyi* és az *Erdéli* változatok. Nevüket írták még *Erdélji*, *Erdélyi*, *Erdéi*, *Erdéji*, *Erdelyi* változatban is. Az Erdei alakváltozat a 19. század elejétől válik általánossá.

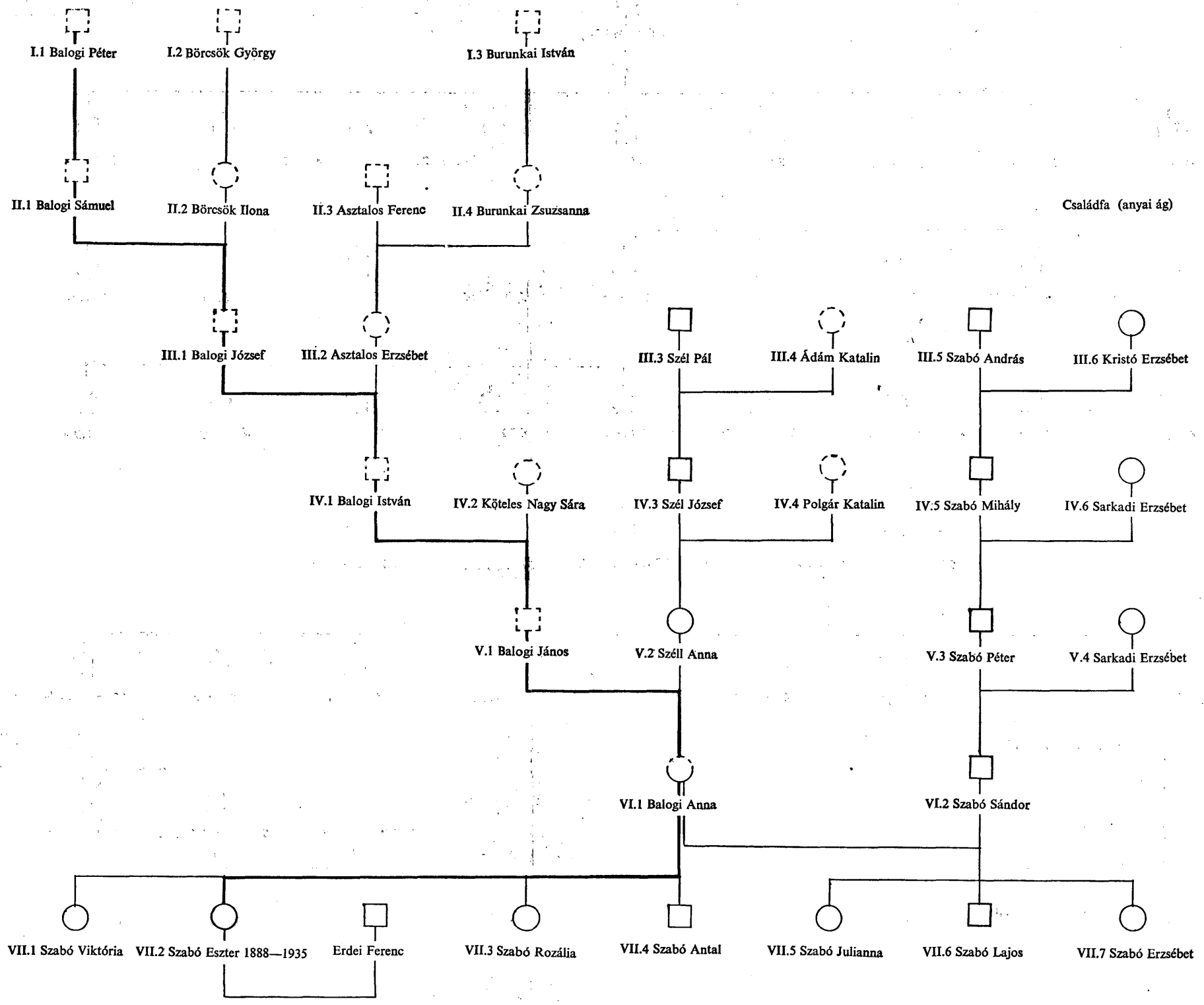
Erdei Ferenc többször beszélt Erdei nemzetségről, melyen a makói Erdeiek szegről-végről való rokonságát értette. Vannak, akik antropológiai különbségeket is vélnek megkülönböztetni, mondván: vannak kerek és hosszú arcú Erdeiek. Mindkét tábor esküszik, hogy Erdei Ferenc az ő csoportjukhoz tartozik. Valójában a közös vagy a két őstől származtatott eredet már csak azért sem bizonyítható, mert a református egyházközségben csak 1743-tól vezetnek kereszteleési anyakönyvet, így a család múltját legfeljebb 240 évre lehet visszavezetni. A 18. század végén három felekezethez tartoznak Makón a Erdeiek: legtöbben reformátusok, de vannak közöttük római katolikusok és görögkatolikusok is. A református Erdeiek között is volt jómódú és egy szegényebb ág, Erdei Ferenc az utóbbihoz sorolható. Mivel Makón az Erdei nevéek igen elszaporodtak, ragadványneviük alapján különböztették meg őket. Ilyenek: *Pikulás*, *Personátos*, *Tulipános*, *Selyömgatyás*, *Pléhfogú*, *Ibolyaszemű*, *Boxoló*, *Zongorista*, *Citerás*, *Kopasz*, *Szakállas*, *Kocsmáros*, *Turós*, *Disznós*, *Bajuszos*, *Sarkantyús*, *Szakács*, *Egykezű*, *Sánta*, *Hosszúnyakú*, *Vadász* nevek. Erdei Ferencéket *Libás Erdeieknek* hívták.

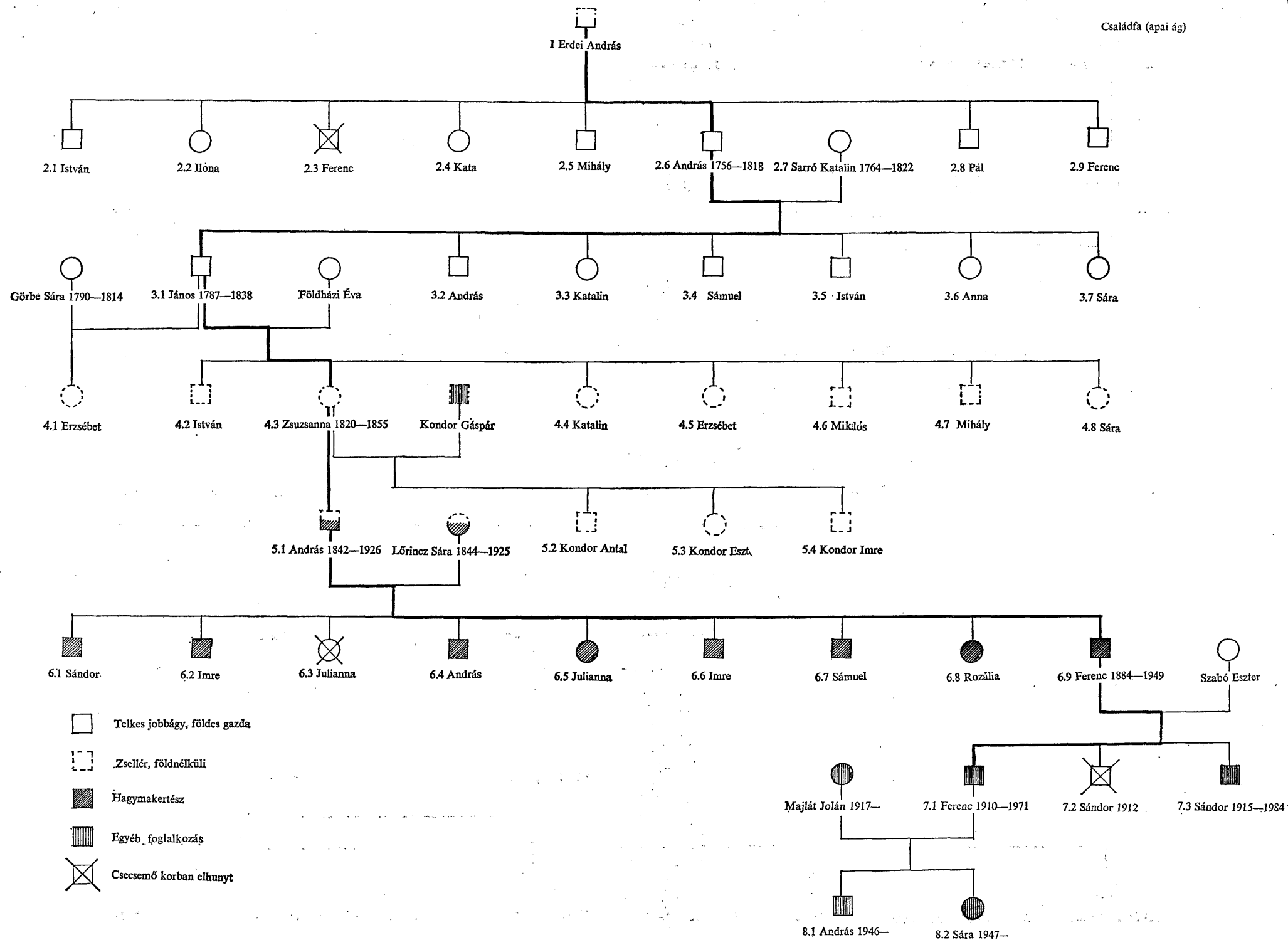
Az Erdei ősök

Az 1715. évi összeírásban szerepel *Georgius Erdelyi* jobbágy, akinek összes vagyona egy fossor szőlő és a házas zsellér állapotú *Valentinus Erdelyi*. Az 1716. évi török háború idején sokan elmenekülnek Makóról — közöttük a két Erdei család is — ezért hiányoznak az 1717. évi összeírásból. 1720-ban *Valentinus Erdelyi* 15, *Georgius Erdelyi* 9 pozsonyi mérőnyi földet művel, ekkor mindkét család jobbágyi sorban él. Az utónevek hagyományozódásában minden családnak megvoltak a névadási szokásai. Mivel az Erdei családban az *András*, *Mihály*, *Ferenc*, *Sámuel*, *István* nevek hagyományozódtak, a *Bálint* és *György* nevek sohasem, valószínűnek látszik, hogy az Erdei família nem ezek egyikének leszármazottja.

²² Erdei F. 1971. 316—317.

²³ Erdei F. 1971. 317—318.

- Telkes jobbágy, földes gazda
- Zsellér, földnélküli
- Hagymakertész
- Egyéb foglalkozás
- Csecsemő korban elhunyt

Erdei Ferenc családjának makói alapítója *Erdelyi András* lehetett (származási száma a családfán: 1.), aki dédnagyanyjának dédnagyapja volt. Neve először 1740. évi rovatos összeírásban tűnik fel, mint házatlan zselléré. Rövidesen jobbágyi sorba küzdötte fel magát, 1753-ban házzal, 2 szarvasmarhával és 2 lóval rendelkezik, 1761-ben pedig 7 akó bort is szűr. Az urbárium kihirdetésekor, 1772-ben fél jobbágytelken gazdálkodik. Két évvel későbbi összeírás szerint 16 jugerum szántót, 24 jugerum rétet, 3 fossor szőlőt, egy második osztályba sorolt házat, 16 számos jószágot, 2 sertést és 50 juhot mondhat magáénak.

Feleségének nevét nem ismerjük, de gyerekeiét igen. Hat fia és négy leánya született.

16. táblázat

Erdei András gyerekei

István	1745. augusztus
Ilona	1746. szeptember 30.
Ferenc	1749. március 20.
Kata	1751. március 28.
Mihály	1754. február 27.
<i>András</i>	1756. november 16.
Pál	1759. február 28.
Erzsébet	1760. december 23.
Erzsébet	1762. április 30.
Ferenc	1764. június 21.

A fiúk közül öten érték meg a felnőtt kort, 1782-ben valamennyien negyed-negyed telken gazdálkodtak. Az úrbéri földek fölmérése során egymás mellett kapták meg a birtokot, a szállási földet a Rákosi út mentén, az ún. Eperjesi völgyben, az egyik ugar földet Dálon, a másikat Jángorban.

17. táblázat

Az Erdei család a Tabella Geometricaban, 1781

Sub Numero in Mappa	Nomen et Cognomen	Terra Juge-rialis	Terra arvaly in 1 ^{mo} calca-tura	Terra arvaly in 2 ^{do} calca-tura	Fundus Intra-villanus	Adjustatio fundi Intra-villani	Summa jugerorum	Quantibus sessio-num
139	Erdéli Mihály	11	1 4/8	1 4/8	2/8	—	14 2/8	2/8
140	Erdéli Ferenc	11	1 4/8	1 4/8	2/8	—	14 2/8	2/8
141	Erdéli István	11	1 4/8	1 4/8	1/8	1/8	14 2/8	2/8
142	Erdéli András	11	1 4/8	1 4/8	1/8	1/8	14 2/8	2/8
143	Erdéli Pál	11	1 4/8	1 4/8	1/16	3/16	14 2/8	2/8

18. táblázat

Az Erdei család Makó város urbáriumában, 1782

Numerus	Kereszt és vezeték nevek	Minemúsége	Belső telek	Szántó-föld	Rét	A belső telek helyrehozása
139	Erdéli Mihály	2/8	2/8	9	5	—
140	Erdéli Ferenc	2/8	2/8	9	5	—
141	Erdéli István	2/8	1/8	9	5	1/8
142	Erdéli András	2/8	1/8	9	5	1/8
143	Erdéli Pál	2/8	1/16	9	5	3/16

Makón egy jobbágytelek 57 jügerumból állt (egy jügerum = 1100 négyszögöl). Ennek megoszlása: 36 szántó, 20 rét, 1 beltelek. Az Erdei testvérek negyed telekkel rendelkeztek, ennek megfelelően 9 szántó, 5 rét, 2/8 beltelek jut részükre. Amennyiben a beltelek ennél kisebb, azt kiegészítik, és ez mentes a kilenced alól. A szántót és a rétet együtt mérték ki. A város övezeteinek megfelelően a szántót a szállásföldek, az ugarföldek és a kenderföldek övezetében mérték ki. A vetésforgót mindenki maga alkalmazta. Rendelkezhetnek még veteményesekkel és szőlőkkel is.

19. táblázat

Az Erdei család vagyoni helyzete 1788—1789-ben

Numerus	Név	Állapot	Ház	Szántó	Rét	Szőlő	Vetemény	Ló
467	Erdei András	jobbágy	1	18	10	1	1	—
663	Erdei István	jobbágy	1	13	7,5	1	1	2
746	Erdei Ferenc	jobbágy	1	18	10	4	1	2
746	Erdei Mihály	jobbágy	—	9	5	—	—	—

(Forrás: MVL Rovatos összeírás)

A család minden tagja csendben él, kötelezettségeit pontosan teljesíti, a hatósággal nincs összeütközése, így a levéltár sem őriz róluk semmi érdemlegeset.

A főághoz tartozó (2.6) *András* (1756—1818) *Sarró Katalinnal* (1764—1822) kötött házasságából hét gyermek született.

20. táblázat

Erdei András (2.6.) és Sarró Katalin gyerekei

Név	Születés ideje	Házszám	Állapot	Keresztszülők
János	1787. I. 8.	467	gazda	Fazekas István, Szakáts Judit
András	1788. IX. 27.	467	gazda	Budai János, Nagy Katalin
Katalin	1792. I. 24.	—	gazda	Fazekas István, Szakáts Judit
Sámuel	1794. X. 10.	—	gazda	Takáts István, Kováts Erzsébet
István	1798. IV. 10.	—	gazda	Budai János Nagy Katalin
Anna	1800. I. 31.	—	gazda	Fazekas István, Szakáts Judit
Sára	1804. XI. 6.	—	gazda	Fazekas István, Szakáts Judit

Mihály (2.5) testvérbátyja két nagyobb fiát — amikor elszakadtak tőle — kielégítette, a maradék vagyont végrendeletileg osztotta el.

Erdei Mihály (2.5.) végrendelete

Alább írott érzvén mostani öregségemmel és 80 dik esztendőre lett jutásommal életemnek vége felé való közelítésemet, ép elmével s értelmesen szólható nyelvel megmaradandó vagyonyaimról az alább írott bizonyságok előtt következő végintézetemet tészem, ugymint: 1^{st^{or}} Minthogy István és Mihály fiaimat már ennek előtte következőképpen kielégíttem, ugymint István fiannak vettem házat 320 forintokon; ezt pedig amidőn az árviz által lerontatott, ujonnan felépíteni segitettem, adtam Szentlőrincen 14 ut szőlőt, azonkívül egy 3^{ad} fü üszőt, Mihály fiannak adtam készpénzbe 60 forintot, egy 3^{ad} fü üszőt; ugyanazért a mostan meglévő vagyonomból, ugymint a városon lévő házamból, mellyet az édesanyámtól készpénzen ugy váltottam magamhoz, hogy ezt Gyarakai Pétertől, aki azt 50 ezüst sforintokon megalkudta, én váltottam vissza magamhoz; két fertály földemből, melyek közül egyik értályt a földosztáskor nyertem, másikat Baksa Andrásról készpénzen szereztem; házi eszközeimből, Szentlőrinci 10 ut szőlőből, lovaimból és szarvasmarháimból azon intézetemet tészem. 2^{or} Hogy

a földemből egyik fertály holtom után vetés nélkül lévő pusztá föld egyenlően István és Mihály fiaimé legyen: a többi minden néven nevezendő vagyon Péter vélem lakó s valamint az édesanyját tisztességesen eltemettető, így feleségem holta olta engemet fiui kötelessége szerént megbetsülő s gondomat viselő fiamé legyenek: s ezeknek birtokába ötlet sem fiaim, sem 3 menyecske lányaim ne háborgassák; eltakarításomat is nevezett Péter fiam tétesse meg; egyszersmind kötelessége lészen ezen most említett Péter fiamnak Mihály bátyja részére házi juss fejében 50 azaz Ötven forintoknak kifizetése. Mely testamentumi rendelkezésemet nevem után huzott kezem kereszt vonásával erősítem. Makón október 2. 1833. Előtünk: Turda Mihály perceptor

Borbola Mihály esküdt

Bánffi Péter notarius

ör. Erdei Mihály X

(Forrás: MVL Végrendeletek gyűjteménye 7. 640)

Erdei András elsőszülött fia, (3.1) János (1787—1838) — Erdei Ferenc ük-nagyapja — kétszer kötött házasságot. 1806. november 26-án feleségül vette a Temető (ma Kálvin) utcában lakó Görbe János és Zsarkó Ilona hajadon leányát, a 16 éves Sárát, akitől egy leány gyermeke született. Feleségének hirtelen — 24 éves korában bekövetkezett — halála a családfőt annyira megrendítette, hogy a kor szokása ellenére nem nősült meg azonnal. Három és fél év után, 1817. december 17-én vette nőül Földházi János telkes jobbágy (felesége Baki Éva) hajadon leányát, Évát.

21. táblázat

Erdei János (3.1.) családja

	Név	Születés ideje	Állapot	Keresztszülők
1. feleség: Görbe Sára	Erzsébet	1808. jan. 21.	zsellér	Szegedi István, Kiss Ilona
2. feleség: Földházi Éva	István	1818. szept. 9.	zsellér	Csala István, Szalai Erzsébet
	Zsuzsanna	1820. aug. 10.	zsellér	Csala István, Szalai Erzsébet
	Katalin	1822. okt. 1.	gazda	Csonka János, Szabó Sára
	Erzsébet	1825. jún. 4.	gazda	Csonka János, Szabó Sára
	Miklós	1827. dec. 17.	gazda	Szabó János, Szirbik Anna
	Mihály	1830. aug. 6.	földművelő	Lengyel János, Fodor Ilona
	Sára	1834. márc. 9.	földművelő	Lengyel János, Fodor Ilona

Erdei János a galíciai Neusandecben báró Vaydenfeld gyalogregimentjében szolgált, obsztját 1811. március 31-én kapta meg.²⁴ A zsellér sorból atyai örökséggel emelkedik telkes jobbágygá. 1825-ben fél telken gazdálkodik, jószágállománya 2 ló, 2 tehén. Magaviseletéről kiállított bizonyító levél szerint: „magát minden időben oly jámborul, józanan és tsendeszen viselte, hogy ötlet... jó magaviselete és szelíd erkölce miatt szolgálattayába bátorságosan ajánljuk.”²⁵ 662 szám alatti házát 1829-ben Molnár Istvánnak örök áron 275 váltóforintért eladta, az adásvételt az uradalmi fiskális jóváhagyta, a helyi szokás szerint az átráskor a tüzi kasszába 2 forint 45 krajcárt fizetett be. 1836 nyarán az esküdtek a tanyán levő két darab kukoricájában, amely a Fáskert mellett volt, 8 forintot érő kárt állapítottak meg.²⁶

Testvérei népes családot alapítottak. (3.2.) Andrásnak (1788—1864) kilenc, (3.3.) Katalinnak két, (3.4.) Sámuelnek (1794—1855) hat, (3.5.) Istvánnak (1797—1873) és (3.6.) Annának kilenc-kilenc gyereke született, (3.7.) Sára korán elhalt.

Erdei Ferenc szülőházában hat évtizedig lakó Kelemen családdal 1816-ban került rokoni kapcsolatba az Erdei família, ugyanis Kelemen Sámuel (lásd 14. táb-

²⁴ MVL Mindennapi jegyzőkönyv 1811. 158.

²⁵ MVL Mindennapi jegyzőkönyv 1828. április 19.

²⁶ MVL Mindennapi jegyzőkönyv 1836. augusztus 18.

lázat) ekkor vette feleségül Erdei Annát (3.6.). Első gyerekeik ebben a házban születtek, később szállásra költöztek. Erdei Ferenc nagyapja, a korán árvaságra jutott Erdei András (5.1.) gyermekkorában megfordulhatott ebben az épületben, ez a familiális kötődés is indíték lehetett, hogy 1876-ban nagyapja testvérének házát vásárolja meg.

Erdei Jánost (3.1.) tökéletesen kielégítették a szülői örökségből, ezért a testvérek által 1850-ben létrejött atyafiságos egyezség az ő leszármazottjait nem is említi.

Az Erdei testvérek atyafiságos egyezsége 1850-ben

Erdei András, Erdei Sámuel, Erdei István fitestvérek, Erdei Anna Kelemen Sámuelné és néhai Erdei Katalin lánya örököse Börtsök Julianna Fenyves Péterné a városházánál személyesen megjelenvén következő atyafiságos egyezség nyilváníttással és bejelentetni kívántak egymint: 1^{szor} Erdei András, Erdei Sámuel és Erdei István fitestvérek nevezett Erdei Anna testvérjüknék és néhai Erdei Katalin testvérjük lányának, Börtsök Juliannának ősi s szerzeménybeli közös javakból ezennel ajánlanak és adnak öszvesen 400 azaz Négyszáz forintot folyó évi november 20 napjára, jó és folyó készpénzben kifizetendői, oly módon, hogy abból 30 váltóforint Erdei Anna leánytestvért illeti, 100 váltóforint pedig néhai Erdei Katalin leánytestvér leányát, Börtsök Juliannát özv. Fenyves Ferencné meg kívánják azonban, hogy nevezett leánytestvérek és azok maradékai őrajtok soha ebbeli örökösödésökre nézve sem ősi, sem szerzeménybeli javakból többet ne követelhessenek. Mely végből 2^{or} Erdei Anna Kelemen Sámuelné és Börtsök Julianna özv. Fenyves Istvánné testvérbátyjuknak és nagybátyjoknak a fentebbi 1° pontban kitett ajánlatát a szó teljes értelmében elfogadván a kifizetés esetére magokat atyai és nagyatyai ősi és szerzeménybeli javakra nézve tökéletesen kielégítetteknek lenni úgy nyilatkoztatják, hogy azon ajánlattal és annak idejében leendő kifizetéssel tökéletesen megelegetvén annál többet soha nem kívánnak, nevezett Erdei fitestvéreket és azok maradékait soha e részben háborgatni nem fogják s maradékaik által is háborgatani nem engedik. Megkívánják azonban, hogy a kitűzött határidőre tökéletesen kielégítettessenek, különben ezen egyezség érvénytelennek nyilatkoztatik. Mely egyezség egymás költsönös biztosítására az illető felek részint nevek részint kezek keresztvonásával meg erősítettik. Makón ápr. 14. 1851.

*Erdei András
Erdei Sámuel
Erdei István kezevonása X
Erdei Anna kezevonása X
Börtsök Julianna kezevonása X*

(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1850. április 14.)

A szabadságharc függetlenségi küzdelmeiben az Erdei nemzetség is kivette részét. A 1361 makói nemzetőr között minden fegyver forgatásra alkalmas Erdei is ott van.

22. táblázat

A nemzetőrnek beállt Erdeiek

Házzszám	Név	Kor	Családi állapot	Lakhely	Tized
432	Erdei Mihály	30 éves	feleséges	saját ház	
497	Erdei János	23 éves	nőtlen	saját ház	
605	Erdei András	30 éves	feleséges	saját ház	18
709	Erdei Pál	25 éves	feleséges	saját ház	25
721	Erdei Ferenc	21 éves	nőtlen	atyja háza	25
724	Erdei Miklós	29 éves	feleséges	saját ház	25
748	Erdei Miklós	25 éves	feleséges	saját ház	31
822	Erdei Mihály	22 éves	feleséges	zsellér	32
894	Erdei Dániel	28 éves	feleséges	saját ház	35
922	Erdei János	19 éves	nőtlen	atyja háza	36
944	Erdei Sámuel	22 éves	feleséges	atyja háza	37
959	Erdei Mihály	25 éves	feleséges	saját ház	38

Házzszám	Név	Kor	Családi állapot	Lakhely	Tized
963	Erdei Mihály	30 éves	feleséges	saját ház	38
1236	Erdei Antal	18 éves	nőtlen	atyja háza	50
1269	Erdei István	20 éves	nőtlen	atyja háza	50
1279	Erdei József	23 éves	feleséges	atyja háza	27
1280	Erdei Sámuel	20 éves	nőtlen	atyja háza	27
1281	Erdei Mihály	25 éves	feleséges	atyja háza	27
1283	Erdei Ferenc	28 éves	feleséges	atyja háza	27
1285	Erdei István	30 éves	feleséges	saját ház	27
1290	Erdei Sámuel	30 éves	feleséges	saját ház	28
1309	Erdei János	18 éves	nőtlen	atyja háza	29
1338	Erdei Mihály	20 éves	nőtlen	atyja háza	30
1340	Erdei István	28 éves	feleséges	saját ház	30
1344	Erdei János	20 éves	nőtlen	atyja háza	30

Erdei János korai halála után a család nehéz helyzetbe került. (4.3.) *Erdei Zsuzsannát* (1820—1855) — Erdei Ferenc dédnagyanyját — is ellátták cselédnek, aki „férjhezmenetele előtt anyává lett”, 22 éves korában született András fia. A következő évben férjhez ment a nálánál 30 évvel idősebb, megözvegyült *Kondor Gáspár* (1790—1866) csizmadiához. Kondor Gáspár a Szatmár megyei Istvádban született, 1818-ban települt le Makón, 1822-ben feleségül vette néhai Szabó István árva hajadon leányát, Sárát, akinek Gonosz Sára volt a ragadvány neve, 1842-ben ikerszülésben halt meg. Székely János házában a Nagy Györgyök (ma Rákóczi) utcában laktak. Erdei Zsuzsannának három gyermeke született Kondor csizmadiától, de ezek fiatalon elhaltak.

3. táblázat

Kondor Gáspár családja

1. feleség: Szabó Sára	Zsuzsanna	1823. január 5.
	Károly	1824. október 26.
	Lajos	1827. május 11.
	Julianna	1835. június 14.
	Klára	1838. október 14.
2. feleség: Erdei Zsuzsanna	István	1842. november 13.
	Antal	1845. április 18.
	Eszter	1849. június 12.
	Imre	1852. április 4.

A Kondor gyerekek közül az első házasságból született Lajos érte meg a felnőtt kort, ennek az ágnak leszármazottjai ma is élnek. Erdei Ferenc nagyszülei tartották velük a kapcsolatot. Lőrincz Sára az egyik Kondor rokonnal együtt árult a piacon. Ha az Erdei családban házépítésre vagy átalakításra került a sor, Kondor Rozália férjét, Juhász János építőmestert hívták meg. Kondor Gáspár református ótemetőben lakott, kolerában halt meg 1866-ban.

Erdei Zsuzsanna 35 éves korában halt meg, így fia a (5.1) *Erdei András* (1842—1926) 13 évesen árvaságra jut. 1863. július 19-én meghal a kis Erdei András nagyanyja is. Mivel Erdei Jánosné Földházi Éva végrendelet hátrahagyása nélkül, kiskorú unokák hátrahagyásával halt meg, ezért az árvaszék gondoskodik vagyonának szétosztásáról. Egyeneságú örökösei: három nagykorú gyermek (Erdei Katalin, Sára, Erzsébet), az elhalálozott Erdei Mihály fiának hat kiskorú gyermeke (Erzsébet, Július, Róza, János, József, Katalin) és a szintén elhalt Erdei Zsuzsanna három

gyermeke (a házasságon kívüli Erdei András, valamint Kondor Eszter, Kondor Imre). Erdei Miklós nőtlen gyermeke a szabadságharcban elesett holtta nyilvánítása nem történt meg.

A gyámhatósági eljárás során vitás, hogy Erdei András törvénytelen unoka hogyan részesüljön az örökségből. A kerületi gyámizolgabíró szerint a törvénytelen gyerekek az anyai hagyatékából örökjoga nem lehet, különben is Erdei András 21 éves, így a neveltetési költségnek szükségessége sem forog fenn. A megyei árvaszék az érvényben levő osztrák polgári törvénykönyv előírásainak szemellett tartására hívja fel a figyelmet, ugyanis ennek a 754. paragrafusa szerint az anya vagyónából a törvényes gyerekekkel egyenlő jog illeti meg a házasságon kívül született gyerekeket. A rokonok az egyezség során Erdei András részére a törvényes gyerekekkel egyenlő részt engednek. A megyei árvaszék Erdei András mellé jogi képviselőül Faragó Ferenc ügyvédet jelöli ki. Az örökhagyó Erdei Jánosnének a háza leégett, de biztosítása révén a 114 forintos kár megtérült, maga a fundus 40 forintot ért, az ingóság kereken 30 forintot tett ki, a legelő járandóság 220 forintot ért. Ebből lejött a temetési költség, egy-egy részre 60 forint 42 krajcár esett. Részletezve:

Erdei Sára Szűcs Istvánné		60 ft. 42 kr.
Erdei Erzsébet Simon Józsefné		60 ft. 42 kr.
Erdei Katalin Komáromi Istvánné		60 ft. 42 kr.
Erdei Mihályné árvái		
árvapénztár	40 ft. 42 kr.	
adósság	20 ft.	60 ft. 42 kr.
Erdei Zsuzsanna árvái		
Kondor Eszter, Imre	50 ft. 16 kr.	
Erdeti András	10 ft. 26 kr.	60 ft. 42 kr.

Erdei András eddigi nevelőanyját, Erdei Katalint jelölte ki az árvaszék gondnoknak, „aki hozzá anyai vonzalommal viseltetik”. Mostohaapja csizmadiának szánta, de ő némi kísérletezés után levágta a kaptafát, mondván:

— *Nem leszek suszter, inkább elállok béresnek.*

Így került az Uri (Dózsa György) utcai Fejérváry családhoz, akik 1643-ban Rákóczi György erdélyi fejedelemtől kapták nemességüket, birtokuk a róluk elnevezett Fehérvári (Fejérváry) dűlőben volt. Itt cselédeskedett a törékeny, pedáns és tiszta szolgálólány, *Lőrincz Sára*, akit — ha elküldtek a boltba, — mindig tiszta kötényt kötött maga elé. A cselédlány és a béres legény egymásba szerettek, amikor 1864. november 23-án összeházasodtak, az égvilágon semmijük sem volt.

A Lőrincz család

A Lőrincz név az 1720. évi összeírásban fordul elő először. *Lőrincz István* 18 pozsonyi mérő szántót, 6 rétet és 2 fossor szőlőt művelt. A telkes jobbágy család az urbárium idejére házas zsellér sorba süllyed. *Lőrincz András*nak 1788-ban 1 háza, 1 szőleje, 1 veteményes és 1 lova van.

24. táblázat

Lőrincz Sára dédnagyszüleinek családja

Apa: Lőrincz András 1754—1804

Anya: Nagy Erzsébet

Gyerekek:

<i>András</i>	1781. április 16.
János	1784. január 4.
Ferenc	1786. december 4.
Sára	1788. április 10.
Erzsébet	1790. szeptember 23.
Mihály	1793. szeptember 15.
Mihály	1794. október 2.
Mihály	1798. március 21.
Sámuel	1800. január 10.

25. táblázat

Lőrincz Sára nagyszüleinek családja

Apa: Lőrincz András 1781—1829

Anya: B. Nagy Erzsébet 1785—1831

Gyerekeik:

<i>Ferenc</i>	1805. április 6.
Sámuel	1806. szeptember 24.
Sámuel	1808. május 15.
Erzsébet	1809. szeptember 14.
Mihály	1811. január 26.
András	1812. december 11.
János	1814. szeptember 28.
Sára	1816. augusztus 28.
Kata	1818. április 22.
Sára	1819. november 7.
Kata	1821. január 27.
István	1822. június 7.
József	1824. június 1.
Benjámín	1826. április 6.
Bálint	1828. április 17.
Bálint	1829. november 9.

(Lőrincz Andrásné B. Nagy Erzsébet — teljesebb nevén Bálint Nagy Erzsébet — családjának leszármazottja, B. Nagy Sándor vásárolta meg 1927-ben az Erdei szülőházat, de ők már erről a rokonságról mit sem tudtak.)

A megözvegyült Lőrincz Andrásné 1812-ben eladja házáat, amelyet fiaival is szentesített.

A Lőrincz család nyilatkozó levele 1812-ben

Alább írottak megismerjük és ezennel adjuk kezünk X vonását, hogy özv. Lőrincz Andrásné édesanyánk által Diós Jánosnak ugyantsak az ő tulajdon házáért és egy kis erdőért elteréli, mely a mai dátum alatt az eladások protocollumába fel is jegyeztetett, ugyanazon elcserelő Diós Jánost nem háborgatják, az ellen legkisebb kifogást sem most, sem jövőendőben nem teszünk, annál fogva mivel a tsere a mi hírünkkel és jelenlétünkben történt: megismerjük azt is, hogy Diós János a fentebb kitett pótlásokon fizet édesanyánknak, özv. Lőrincz Andrásnénak 200 forint váltócedulát. Mely tserének állandóságára nézve adjuk ezen kezünk keresztvonásával erősített levelünket.

*özv. Lőrincz Andrásné X
Lőrincz András X
Lőrincz János X
Lőrincz Sámuel X*

(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1812. szeptember 4.)

Lőrincz Sára szüleinek családi íve

Lőrincz Ferenc 1805—1846

1. Házasság: Szilágyi Anna 1808—1835

Egybekelésük éve és napja: 1827. január 17.

Katalin 1831. július 18.

2. Házasság: Fülöp Sára 1813—1894

Egybekelésük éve és napja: 1835. május 20.

Ferenc	1836. augusztus 30.
István	1838. augusztus 7.
Sára	1840. április 2.
János	1841. december 18.
Sára	1844. március 31.

Lőrincz Ferencék olyan nehéz körülmények között éltek, hogy 1843-ban családostól Majlátra (Nagyér) — a kincstár által ebben az évben telepített községbe — költöztek, a családfő ott is halt meg. Az áttelepüléskor a makói bírótól bizonyáglevelet kérnek.

Lőrincz Ferenc bizonyág levele

Alább irottak ezennel bizonyítást teszünk arról, hogy ezen levelünket előmutató *Lőrincz Ferenc* becsületes helybeli szülőktől lévén származását, gyermekségétől fogva köztünk lett laktába magát mindenkor úgy viselte, hogy ellene semmi kifogásunk nem lehetett, amellett a reá hárult terheket is pontosan teljesítette; mire nézve minthogy előadása szerint keblünkben elköltözni akar, kérésére kiadtuk ezen bizonyítványunkat városunk petséjével erősítve azzal egyszersmind őszinte megismeréssel, hogy nevezett *Lőrincz Ferenc* józan jámbor és feljebbvalói iránt engedelmességgel viseltető s két lántz 300 váltóforintokat érő veteményes földdel bíró egyén légyen. Makón, december 27-én 1843.

(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1843. december 27.)

A megözvegyült Fülöp Sára 1852. január 21-én házasságra lép Szentpéteri Mihállyal, majd annak halála után 1857. július 17-én Mező Jánossal. Ebből a két házasságból gyereke nem született.

Idősebb korára is olyan szegény maradt, hogy a kolerajárvány idején járt halottakat fűrosztani és öltöztetni. Alacsony, sovány asszony volt. Az Erdei szülőházban lakott, leánya, Lőrincz Sára gondviselte. Lefekvéskor kedves kérő hangon mindig mondta:

— *Kis cselédöm, vakard mög a hátam!*

Az unokák szülemnek szólították. A libaház szabad tűzhelyes konyhájában főzött. Ott nyújtotta a tésztát. Az unokák kérdezték:

— *Mit főz?*

— *Sárga paszulyt mög mákos tésztát.* — Nagyot ugrottak a gyerekek.

— *Csirke paszulyt öszünk!* — Közben lopkodták a gyúródeszkáról a nyers tésztát. Ilyenkor rájuk kiáltott:

— *Elmönnyetők innen!*

Amikor a szülők oda voltak libáért, addig a nagymama vigyázott az unokákra.

— *Csönd lögyön* — kiáltotta —, *mer mind itthon lősz apátok, oszt mögvér bennetöket.*

A fiatalok — Erdei András és Lőrincz Sára — egyik szülőhöz sem költözhetek, ezért átmenetileg tanyásnak mentek, ezután árendás házban éltek a mai Nadasdy utca 5. alatt, majd megvásárolták a Nadasdy u. 17. szám alatti házat.

Lőrincz Sára fölcsapott kenyérsütögető asszonynak. Vitte a szép púpos kenyeret a piacra meg az átalsó szomszédnak. Egyszer Csanádon vásárolt két libát, hátan hozta haza, tömte valameddig és vitte eladni. A piaci árulással, kofálkodással teremtette meg a mindennapit. Erdei András járt aratni, hogy az évi kenyerük legyen, olykor földmunkát is vállalt, dolgozott a makói töltés magosításnál is. Erős, szívós ember volt. Nem kaszálta ki senki és sohasem panaszkodott, hogy melege van. A sármunkával is próbálkozott.

— *Nagyapám — emlékezik Bakos Sándorné — elmönt Szentöstre téglát verni. Nagymama itthon maradt, de akkor már vót egy-két gyereök. Csak novemberbe gyüött haza nagyapám. Közben a nagymama szorgoskodott, mer atyám még tavasszal elmönt. A gyereökök hitták az apjukat: édösapám, gyüjjön, van ám malacunk, mög liba is szokott lönni.*

Lőrincz Sára a gazdaság gyarapítója, a család lelke végül a libázás mellett kötött ki. A megvásárolt libát néhány napig dédelgette, hizlalgatta. Amikor piacra vitte, még a csórét is megmosta, hogy szép piros legyen.

— *Harminchat évig jártak Pancsovára libáér — emlékezik a legidősebb unoka, Erdei András — mindön hétön kéccör möntek, ha esött, ha fűtt. Ernyős kocsival hordták, oszt soványan adták el. Olyat hoztak, amit már löhetőtt tömni. Nem ük tömték, csak ugy adták el soványan. Náluk csak két napig volt a liba, adták tovább. Családjai már tömték: az én anyám is tömte, Julcsa néném is, Rozi néném is. Ide is huszonöt libát, Julcsa nénémhön is huszonötöt, Rozi nénémhöz is huszonötöt, de még a piacra is jutott. Perjámoson hordták össze a kofák kettő-három-ötivel, dajkám mög szödde össze a libákat. A kocsi kétyszáz darab fért föl, mer négy sorba rakták, mer olyan nagy ernyős kocsi volt, gyékényponyvás. A ponyva rámán volt. A kocsióldal el vót rekesztve dérékon is. Az ajjába is fért egy sor liba, a dérékba is, akkor az ernyőbe mögént fért két sor. Az ülés mögött vót egy nagy kupulyka, abba mindig vót egy gyereök, amelyik szoptatós vót, azt mindig vitték. Azér a kupulykába, hogy a libák mög né csipjék. Vasárnap este indultak, oszt akkor hétfün vót a piac, röggelre odaértek. Azután mög szerda délután möntek, csütörtökön vót a piac. Makón már a péntöki piacon eladták, a másikat mög a szerdai piacon, amit vasárnap hoztak. Röggel két óraker atyám kötözte össze a szárnyukat, mög a lábukat, rakta a kocsi, oszt vitték a makai piacra.*

Előfordult, hogy egy vagon libát vásároltak. Versecen bevagonírozták és itt Makón az állomásról lábön hajtották haza. A meleg és a hosszú út igen megtörte az állományt, sőt a Batthyány utcában egy falka fölrepült, és sohasem lett meg. Ez a nagy vállalkozás nem sikerült, de az egy lóval és löcsös kocsival hetente kétszer bonyolított libaszállítás gyakorlata bevált, a család felemelkedését eredményezte. Míg Makón a zsellér sorból való szabadulás általános útját a hagyma jelentette, addig az Erdei család elsődlegesen a kis vállalkozói kofálkodás eredményeként tudott gyarapodni. Így lett a család ragadványneve Libás Erdei.

A libázás idénymunkának számított, természetesen állandóan folyt előbb bérelt, később saját földön földművelés is. Amikor tanyát szereztek, a gabona és takarmánytermelés jelentősebb állattartással is kiegészült. A gazdaság gyarapodásában a szaporodó földek termésének is egyre több szerep jutott. Tizenhárom járandót tudtak összeszedni, ami tizennyolc katasztrális holdnak felelt meg. A gyerekek már a hagymatermelésben nőttek fel.

Ha nagyszülők között volt olykor feszültség, az italozásból származott.

— *Aszonta mindig dajkám — emlékezik Erdei András — tudod, kisfiam, ha atyád nem ivott volna, akkor nem tizenhárom járandót szöröztünk volna, hanem huszonhatot. Erre aszonta atyám: de akkor vót szöröncsénk, ha be vótam rugva.*

— *Erdei nagymama — mondja Bakos Sándorné, a másik unoka — rendkívül okos vót, természetös esze vót. Hogy számolt az fejbül! Pedig csak pár hónapig vagy hétig járt iskolába. A piac után mindig gyűtt a számolás. Na, fiaim, számoljunk! Mondta, hogy ki hányat vött, mennyiért. A fiúk és a vők irták, ü mög magába számolt. Ű mindig hamarabb kiszámolta.*

Életmódjukról a legidősebb unoka, Erdei András ad hiteles képet.

— *Nagyon egyszerűen éltek, rettentő szerényen. Dajkám, amikor ráért, igencsak varrt, fódózott. Amikor a cérna mán olyan rövid vót, hogy nem mönt át a tűn, akkor bedugta a tűt, a cérnát úgy átugta. Mondom, mér csinálja, nagyon drága a cérna? Aszongya, drága kisfiam, mög köll böcsülni a cérnát.*

Igen egyszerűen öltözködtek.

— *Dajkám — emlékezik Erdei András — festős ruhában járt mindig. Atyám mög csizmába, bársony nadrágba mög cájg nadrágba, cájg kabátba. Még borjuszájás inge is vót. Aztán olyan inge is vót, hogy a galérnál kötötték mög madzaggal, nem gombra járt.*

A nagyapa rendszeres templomba járó volt. Hajtotta volna oda az egész családot, mire a nagymama odavágta:

— *Mén, kend, eleget. Ha örökké a templomba lakna, akkor sé imádkozná lé azt a sok bünt.*

A nagymama nem tudott írni, de Erdei Ferenc egyszer megkérte:

— *Dajkám, írja már le a nevit!*

— *Na, adjatok egy papirt!* — És szépen kezdte rajzolni a betűket: Lőrincz Sára.

Erdei András, ha a kocsmában egy kicsit ivott, mindig előkelően beszélt. Dicsérte a gyerekeit, hogy milyen ügyesek, talpraesettek. Szerették a gyermekei is, véletlenül sem bántották volna meg. Sovány, szikár ember volt, de erős és csontos. Ha valamit akart csinálni, mindig hajnali két órakor kelt, este viszont korán alvó volt. Nagy munkabírását öreg korára is megtartotta.

— *1917-ben, a legnagyobb aratási időben fogadott anyám egy embört — idézi fel Bakos Sándorné — hogy a járandó búzákat léarassa, de délbe elszédült, hazamönt. Akkor atyám azt mondta: Ide hallgass, lányom, né mönj té séhova, mer most el van mind ügyis foglalva, majd én kimék, oszt a gyerökökkel, mög téveled össze-tösszük. Mingyár ki is kalapálom a kaszát. Ügy készüljetök, hogy két órára ott vagyok. Ügy is vót. Siettünk ki, hogy a harmaton a kötelet mögcsináljuk. Atyám fehér ingbe vót, az ujját fölhajtotta könyékig, oszt kaszált. Nem gyöztük bekötni, mer a markot is szödni köllött. Nagy vót a gaz, mög meleg vót. Ű mög csak vágta, kötötte. Ahogy csavarta a kötelet, a vége fölkarolta a karját. Vérzött nagyon. Mögtürülte az ingivel, egy csomó port vött föl, belecapta. Rá sé ráncsatok, csak gyertök, oszt kaszált tovább. Amikor estelődött, édosanyám hazamönt főzni. Mi bátyámmal huztuk a gereblyét, a kaparékat is össze köllött kötni, oszt vittük a köröszet tüvibe. Néném mög atyám kötötték lé a köröszöket. Egész besötétődött, mikor készen löttünk. Édosanyám lévágott egy nagy kakast paprikásnak, utközbe vött egy liter bort. Jól tudott ám önni atyám, a kakasnak majdnem felit ü ötte mög. A bort is elfogyasztotta. Anyám sajnálta az apját, hogy egész nap kaszált. Elfáradt ugyé, édosapám? Nem fáradtam én, lányom, mán mönnék mögént kaszálni. Ekkor 75 éves vót atyám.*

A nagyszülőket Erdei Sándor így jellemezte: „A nagyapa, Erdei András fiatal korában korlátlan munkabírású, igazáért küzdeni kész, munkavállalásában és

mulatozásban szertelenségre hajlamos, szikár ember volt. A nagymama, a madár termetű Lőrincz Sára munkaerkölcsben és szellemi erőben méltó társa volt férjének, odaadóan szerette s hatvanegy éven át serényen, okosan fékezte, óvta, biztatta a nagytermészetű férfit.”²⁷

Népes családjukból hat gyermek érte meg a felnőtt kort.

27. táblázat

Erdei András családja

Apa: Erdei András 1842. november 20.—1926. december 24.

Anya: Lőrincz Sára 1844. március 31.—1925. április 7.

Az egybekelésnek éve és napja: 1864. november 23.

Gyerekeik:

Név	Születés ideje	Lakhely	Keresztszülők
Sándor	1866. II. 6.	Nádasdy u. 5.	Gera István, Hári Julianna
Imre	1868. IX. 15.	Nádasdy u. 5.	Gera István, Hári Julianna
Julianna	1871. V. 17.	Nádasdy u. 17.	Apjok Sámuel, Nagy Gy. Katalin
András	1873. VIII. 22.	Nádasdy u. 17.	Apjok Sámuel, Nagy Gy. Katalin
Julianna	1876. IV. 10.	Nádasdy u. 17.	Apjok Sámuel, Nagy Gy. Katalin
Imre	1878. XII. 13.	Aradi u. 3.	Szurbik Ferenc, Patkós Katalin
Sámuel	1880. X. 5.	Aradi u. 3.	Apjok Sámuel, Nagy Gy. Katalin
Rozália	1882. VII. 19.	Aradi u. 3.	Apjok Sámuel, Nagy Gy. Katalin
Ferenc	1884. X. 27.	Aradi u. 3.	Apjok Sámuel, Nagy Gy. Katalin

Gyerekeik rövid életűek voltak, átlagos életkoruk 30 esztendő. Sándor 21 éves korában öngyilkos lett, gyufamérget ivott. Imriske és Juliska egy, illetve ötéves korban halt meg. Az alacsony, köpcös, ibolyakék szemű András 1897-ben feleségül vette Cs. Kiss Ilonát, házasságukból 1900-ban egy fiú született, András, aki törpe maradt. A családfő 28 éves korában hastifuszban halt meg. Julianna 1894-ben kötött házasságot Hóss Antallal, gyerekük nem született, 48 évet élt. Imre 1916. április 19-én Djakova mellett Montenegroban hősi halált halt. Ő az egyetlen fiú a családban, aki nem ivott. A szülők őt szemelték ki gondviselőjüknek. Diós Eszterrel kötött házasságából két leány (Viktória, Eszter) született. Sámuel, a honvédi szatócs az első világháborúban katona, szabadsága idején hal meg. Csomor Erzsébettel kötött házasságából három gyermek született: Erzsébet, (Strohner Józsefné), István (felesége Vajda Etelka), András (neje Tirszin Ilona). Rozália a felszabadulás során, 1944-ben, férje Nagy György Sándor 1917-ben halt meg, három gyereket nevelt fel: Rozáliát (K. Kiss Péterné), Ferencet (kivándorolt Amerikába) és Etelkát (Bakos Sándorné). Leghosszabb ideig Erdei Ferenc édesapja, Ferenc élt, 65 éves korában halt meg.

A szülők

(6.9.) *Idős Erdei Ferenc* (1884—1949) lett szüleinek gondviselője. Ő kapta meg az Aradi utcai házat és Mikócsában egy járandót (2200 négyszögöl), amely a várostól egy kilométernyire esett. A Mikócsa dűlőben, a várostól 3—4 km-re volt egy

²⁷ Erdei S. 1974. 573.

tanya 4 járandó földön, ez a háborúban elesett Imrének jutott, de a felesége nem győzte munkálni, ezért Erdei Ferenc bérbé vette, de a tanyára nem költöztek ki. A Belső nyomáson, a Keresztöltés mellett — a várostól 8 km-re — 2 holdat művelt. Ebben a lazább talajban krumplit és dinnyét termelt. Ugyanezen a dűlőn, a város alatti Kortyogóban volt egy szőlejük, benne néhány gyümölcsfával — főleg kék szilvával — ezt lucernával vetették be.

Amikor 1909-ben megnősült, maga is próbálkozott a libázással, vagon tételben vásárolt libát, de beleütött a vész. Ezután inkább tömtek valamennyit, felesége tömés során fázott föl, izületi betegsége haláláig elkísérte. Megélhetésük alapja már nem a liba, hanem a hagymatermelés. Az Erdei szülőktől nászajándékban kaptak egy teljes hagymás felszerelést, amibe volt vaseke, láncborona, fogas, több soros hagymavetőgép, vasutálló, rács és egyéb hagymáseszközök.

A kertészkedést 1928-ban tanyás életmód váltotta fel. Apósától kivették a Rákos közelében levő 16 hold földjét, holdját 5 mázsa búzáért. 7 holdon termelt búzát, hiszen évente egy vagon búzát kellett előállítania, 80 mázsát haszonbérbé, húszat pedig saját célra. Egy hold saját hagymán kívül 2—3 holdat felesbe is kiadott. 1932-ig tartott tanyai gazdálkodás gyarapodást is eredményezett, így tudták megvásárolni az Új utcai házat.

— *Nem ismertem olyan embert* — emlékezik Erdei Sándor —, *aki a földműves munka fogásait olyan fokon tudta, mint apám; ahogy kapált, kaszált, kaszát kalapált, kszat vagy asztagot rakott, mind a fölső szintje volt a mesterségbeli tudásnak.*

Apjának, Erdei Andrásnak életeleme volt a munka, Ferenc inkább sok mindezzel kísérletezett, új utakat keresett. Mint ürge észjárású ember, végső fokon a paraszti sorból való kitorés lehetőségét kutatta. A megerősítő hagymás életmódot megkísérelte felcserélni a tehéntartással. Négy tehenet vásárolt, 16 liternél egyik sem adott kevesebbet. A szimentáli tehenet délben, a csordajáráson is meg kellett fejni, 24 litert adott naponta. Máskor két anyakocát állított be. Mangalica helyett berkshire, jorkshire fajtákat tartott. Még virághagyma (tulipán) termelésébe is belekezdett. Feri fiát idegesítette, hogy apja nem elég kitartó ahhoz, hogy egy valamit végig csináljon. Emiatt volt közöttük sokszor vita is, de ezek termékeny és hasznos beszélgetések voltak. „Apám — írja utolsó művében Erdei Ferenc — tehát törzsökös hagymás volt, de a két nagyszülői család révén mi úgy nőttünk fel öcsémme, hogy — mintegy klinikai kísérletként — az összes Makón lehetséges gazdálkodási formát végig éltük. Az alapállásunk az volt, hogy az Aradi utcai házból hagymát termeltünk a város körüli földeken, a magunkén is, bérelt földön is olykor, ahogyan a hagyma négyéves váltással forgott a földeken. De mi a gazdálkodó hagymakertészek közé tartoztunk, tehát mindig két lovunk volt, tehenünk, gabona- és kukoricatermelésünk és sertéshízalásunk, de a fő ága hagyma volt és mellette libatömés. Majd elhalván apai nagyszüleim, az anyai nagyszülők tanyájára költöztünk ki néhány évre s ott tanyai gazdák módjára gazdálkodtunk. Házunk azonban továbbra is megmaradt a városban, innen jártunk iskolába, ide jöttünk haza vasárnap... . Aztán újra visszakanyarodtunk városi hagymakertésznek, mindenestül visszatérve a hagymások társadalmi és gazdasági közéletébe.”²⁸

Szüleikhez hasonló gyarapodás nem történt életükben, ebben az italozásnak is része volt. Nagy lelki megrázkódtatás közepette később mégis leszokott róla. Bakos Sándorné ezt így idézte fel:

— *A Megyeház utcán laktak, de kint éltek a tanyán. Ferus bácsi hízórt hozott eladni, egyet-e, kettőt-e, nem tudom megmondani. El is adta, föl is vötte a pénzt.*

²⁸ Erdei F. 1971. 315—316.

Gondolom, vót rengeteg adóssága, ki köllött fizetni. Késő este vót, a gyerökök aludtak a szobába, mikor hallották, hogy gyün az apjuk haza kocsiival. Várták az apjukat be a házba, de nem gyütt. Hát, Feri fölkel, kimönt. Keresi, szölongatja. Vót hátul égy féltetejú nagy szín, mintha valami zörejt hallott volna onnan. Kinyitotta az ajtót, hát az apja ott vót. Égy kötéllel bibelődött a sötétben, föl akarta magát akasztani. Hát mit csinál itt, édosapám? Gyűjön be a szobába! Nem mék — aszonta — értsd mög, nem mék ki anyád elé sé. Nem mék többet. Oda van a két dísznö ára. Én nem mék többet. Fölakasztom magam. Haggyál engöm. Édosapám, ilyet né tögyön, könnyögött neki Feri, nagyon keményen beszélt a lelkire. Édosapám, próbálja mög, próbáljon valahogy lészokni az italról. Anyád elé nem mék! Hát, édosapám, mégis kigyün a tanyára, majd én kimék édosapámmal. Mögmondjuk édosanyámmak, oszt mögpróbál lészokni. Ha nem bír, majd akassza föl akkor magát, de gyűjön ki. Röggel Sanyi elmönt az iskolába, de Feri nem, hanem kimöntek a tanyára. A felesége mingyár látta, hogy baj van. Feri beszélt, az apja nem szólt égy szót sé. Elmagyarázta, hogy mi volt otthon. Ott aztán tényleg mögfogadta, hogy nem iszik többet. És nem is ivott. Még a cigarettát is elhagyta. Felesége sokszor mondogatta: Milyen boldog vagyok! Csak az a jó anyósom élne, oszt látná, hogy nem iszik a fia.

Fiatal korában nagyon szeretett volna tovább tanulni, de nem engedték a szülei. Ha ezt valaki mégis felvetette, azt Erdei András mindjárt letorkolta:

— Mi az, urat akartok belüle nevelni?

Erdei Sándor néhány évvel ezelőtt így nyilatkozott édesapjáról: „A legnagyobb iskola számára az első világháború volt. A háborút az olasz fronton harcolta végig, és a négy éven át tartó életveszély súlya alatt megismerte az emberi dolgok mélyét, a kiszolgáltatottságot, a hatalmasok elvakultságát, a háború vétkes oktalanságát.”²⁹

A munkásmozgalommal való kapcsolatát korabeli források alapján villantjuk fel. A Magyarországi Eszperantista Munkások Egyesületének makói csoportja 1933. február 5-én vendégül látta Kispestről Lájér Józsefet, akinek a Munkásotthonban tartott előadásán részt vett idős Erdei Ferenc és a gimnazista Erdei Sándor is (ifj. Erdei Ferenc katona Szegeden). Mivel a rendőrség felfigyel a kitűnő előadóra, ezért azt a látszatot kellett teremteni, mintha Lájér visszautazott volna, és ezt követően különböző házaknál tartott előadást. A rendőrségi nyomozás megállapította, hogy többek között Erdei Ferenc Új u. 1. sz. alatti házában is tartott szemináriumot.³⁰ Erdei Sándor levélben eldicsekedett a tisztii tanfolyamon levő bátyjának, hogy „az elvtársakkal többször összejövünk. Elcsábítottam már H. Kovács Z., Alexi Jóska és Lénárt tanulókat. Lakásomon is összejövünk politizálni.” A szegedi csendőrkörület nyomozó osztálya elkobozta a levelet, és Erdei Ferencet hadbíróóság elé állítják,³¹ Sándort pedig kis híján eltávolítják a gimnáziumból.³²

Erdei Sándor 20 éves korában, 1935. augusztus 26-án terjedelmes életrajzot ad át Buday Géza gimnáziumi igazgatónak talán hálából, hogy nem távolították el az iskolából. Ebben írja magáról: „a kíváncsiság vitte arra is, hogy diák létére eljárjon apjával a szocialista pártba és ott korlátlanul összelegyedjék mindenféle emberekkel, főképp kedves parasztjaival... Úgy köszöntünk, mikor beléptünk, hogy barátság és sorra kezet fogtunk mindenkivel. Voltak ott erős, fiatal kezek, voltak öreg kérgesek is, melyeknek a súrlódása is hallatszott, ahogy összeért fogásra a tenyerünk.”³³

²⁹ Tóbiás Á. 1979. 74.

³⁰ Makói Friss Újság 1933. március 10.

³¹ Tóth F. 1982. 99—105.

³² A makói M. Kir. Áll. Csanád vezér Reál-gimnázium tanári testületének 933. március 13. és 17-én fegyelmi ügyben tartott rendkívüli üléséről. Mikrofilm a József A. Múzeumban.

³³ Erdei S. Önéletrajz. József A. Múzeum adattára 18.

Az életvidám, jó humorú és kitűnő beszédkészségű Erdei Ferenc 1909-ben kötött házasságot Szabó Eszterrel. Családi életük — az italozásból eredő konfliktusokat kivéve — kiegyensúlyozott volt. „Több szerencsés körülmény játszott közre abban — írja Erdei Sándor —, hogy ez a családi kör kivételesen vonzóvá alakult, olyan mély hatással formálta a belőle kinövő gyermek tudatát, jellemét. Először is a hagymakertész legény meg a gazdalan házassága kitűnően sikerült, igazi élettársra letek egymásban; azután szinte példa nélkül álló jó viszony teremtődött az öregek és a gondjukat viselő fiatalok között; nem utolsó sorban pedig külön is számottevő egyéniségek találkoztak ebben a családi együttesben.”³⁴ A fiatal menyecske hamar beilleszkedik az új környezetbe. Mi sem jellemzőbb, hogy Szabó Eszter jobban szerette Lőrincz Sárát, mint tulajdon édesanyját, pedig őt is nagyon szerette.

28. táblázat

id. Erdei Ferenc családi lapja

-
- Lakik Makón a 2319. szám alatt (Aradi u. 3.)
 Vallása: református
 Foglalkozása: kisbirtokos
- Apa: Erdei Ferenc 1884. október 27.—1949. november 9.
1. feleség: Szabó Eszter 1888. március 1.—1935. március 17.
 Az egybekelésnek éve és napja: 1909. március 23.
 Ferenc 1910. december 27.—1971. május 11.
 Sándor 1912. szeptember 27.—1912. november 22.
 Sándor 1915. március 17.—1984. július 9.
2. feleség: Szirbik Julianna Klára 1893. május 22.—
 Az egybekelésnek éve és napja: 1935. augusztus 24.
 (Felbontatott Szegedi Királyi Törvényszék P. 8979/1936-4)
-

A Szabó és a Balogi család

Erdi Ferenc anyai nagynya, (VI.1.) *Balogi Anna* négy törvénytelen gyereket szült: Viktóriát, Esztert, Rozáliát és Antalt. Ezek apja *Szabó Sándor*, az ő tanyáján cselédeskedett Balogi Anna. Így tudja ezt a családi emlékezés, s ezt bizonyítja a keresztelési anyakönyv is, melyben lakhelyként Tanya 78 van bejegyezve, (VI.2.) Szabó Sándor tanyája. Később össze is házasodnak, az apa a gyerekeket örökbe fogadja és nevére veszi. Ezt követően házasságukból még két leány és egy fiú születik. Szabó Sándornak ez volt a harmadik házassága, első felesége meghalt, másodiktól — valószínűleg Balogi Annához fűződő gyengéd szálak miatt — elválk.

29. táblázat

Szabó Sándor családi íve

-
- Apa: Szabó Sándor 1853. március 11.—1931. április 28.
1. feleség: Joó Eszter 1859. augusztus 23.—1882. április 10.
 Egybekelésnek éve és napja: 1876. február 9.
 Imre 1877. július 30.
 Sándor 1879. október 23.—1880. szeptember 25.
 Sándor 1881. március 26.—1930.
2. feleség: Bíró Rozália 1853. április 10.—
 Az egybekelésnek éve és napja: 1882. május 13.
 Gyerekük nem volt.
3. feleség: *Balogi Anna* 1865. július 29.—1981. május 20.
 Egybekelésnek éve és napja: 1893. július 10.
 Julianna 1894. február 14.—1894. március 7.
 Lajos 1896. augusztus 26.—1896. december 7.
 Erzsébet 1897. november 28.—1969
-

³⁴ Erdei S. 1974. 573.

Balogi Anna és Szabó Sándor lányaival

Szabó Sándor hadarva beszélt, ezért Hebri Szabónak hívták, az apját pedig Dadri Szabónak. Szabó Sándorék 20 holdon gazdálkodtak, a Rákóczi utcában 4 ablakos házuk volt. Az ő szülei — amikor Sándor fiuk született, a Kálvin u. 58. alatt laktak, később pedig a Kis-Csillag u. 4-ben. 1861-ben 16 hold szántójuk, 7 kapás szőlejük, egy harmad osztályú házuk, 1 fejős tehenük, 2 lovuk, 2 sertésük volt.

30. táblázat

(V.3.) Szabó Péter családi íve

-
- Apa: Szabó Péter 1827. február 24.—
 1. feleség: Sarkadi Erzsébet 1829. július 14.—1866. október 17.
 Egybekelésének éve és napja: 1846. január 7.
 Erzsébet 1847. november 10.—1848. november 8.
 Rozália 1850.
 Erzsébet 1852. március 15.—1852. március 23.
 Sándor 1853. március 11.—
 Julianna 1855. május 17.—1865. szeptember 10.
 2. feleség: Dobsa Klára 1837. július 31.
 Egybekelésének éve és napja: 1866. december 27.
 Antal 1868. február 26.—1868. október 31.
 Imre 1869. december 16.—1870. április 28.
 Julianna 1872. június 16.—
 Mihály 1873. október 23.—
 József 1876. február 14.—1876. február 21.
 Viktória 1877. december 3.—
 Antal 1880. január 10.—1881. január 9.
-

Szabó Péter apját Szállási Szabó Mihálynak (IV.5.) hívták, mivel eredetileg a városban nem volt háza. 1829-ben másfél fertály szántót és egy kapás szőlőt mondhatott magáénak, de igyekvően és szerencsésen gazdálkodott, földjét mintegy ötszörösére — hét és fél fertályra — növelte. A családfő halála után az édesanya Sára leányát 400 forinttal és rugott üsző borjúval elégíti ki.

Özv. Szabó Mihályné és gyerekeinek egyezség levele

Özv. Szabó Mihályné született Sarkadi Erzsébet gyermekeivel u. m. Szabó Ferencsel, Jánossal, Mihálllyal, Sárával Görbe Ferenc feleségével előttünk személyesen megjelenvén következő egyezséget nyilvánítottak s azt bejelentetni kívántak:

1^ő özvegy Szabó Mihályné ajánl Sára lányának Görbe Ferenc feleségének 400 váltóforintokat és egy rugott üszőborjút oly formán, hogy Sára leány ezt megkapván sem édesanyját, özvegy Szabó Mihálynét sem pedig Ferenc, János, Mihály, Péter testvéreit azon vagyonra nézve, melyben néhai Szabó Mihály után örökösödek, sőt fítestvéreit azokban sem fogja háborgatni, melyet ezután özvegy Szabó Mihályné után öröklenek, hanem ő a most kapandó 400 váltóforintokkal s borjuval magát minden netalán Szabó Mihály után vagy özvegy Szabó Mihályné Sarkadi Erzsébet után illehető vagyonokra nézve jelenleg tökéletesen kielégítetnek nyilatkoztatja s egyiket sem fogja soha háborgatni.

2^őr Szabó Sára Görbe Ferenc felesége özvegy Szabó Mihályné született Sarkadi Erzsébet ajánlatát hálás köszönettel veszi, s kötelezi magát arra, hogy megkapván a fent ajánlottakat, sem édesanyját, sem fítestvéreit a többször említett vagyonokban háborgatni nem fogja, hanem 400 váltóforintokkal s egy borjuval, minden őt netalán ezentul illehetőkre mint végkép kielégített testvér úgy nyilatkozik.

3^{szor} Szabó Ferenc, János, Mihály édesanyjok, özvegy Szabó Mihályné ajánlatába beleegyeznek és azt kívánják, hogy őket se háborgassa Sára testvérek ugymint fentebb nyilatkozott. Ezen egyezség állandó voltára nézve mindnyájan neveik aláírásával erősítik. Megjegyeztetvén, hogy akármely testvér halálozna még örökösök nélkül, annak illetősége ösiség természetét öltve magára, az életbe maradó osztályos testvérekre visszazárllanak.

(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1844. május 16.)

Özvegy Szabó Mihályné férje halála után négy évig önállóan gazdálkodik, majd 1848-ban a földet szétosztja gyermekei között.

Özvegy Szabó Mihályné intézkedése a föld szétosztásáról

Özvegy Szabó Mihályné fiaival Ferencsel, Jánossal, Mihálllyal, Péterrel a városházánál megjelenvén, ott a következő egyezséget tették, melyet ezennel jegyzőkönyvbe iktatni kívánnak:

1^{szor} Én Szabó Mihályné megúván tovább is azon terheket viselni, melyekre mint földbirtokos kötelezve vagyok, de azonban kívánván és forrón óhajtván fiaimnak előmenetelét és boldogságát, elhatároztam magamat s ezt tittelge előterjesztem is, hogy meglévő földjeimet, melyek összesen hét és fél fertály földből állanak, köztük felosztom még pedig oly formán, hogy Ferenc és János fiamnak adok két-két fertályt, Mihály és Péter fiamnak pedig egyenként másfél fertályt, mely utóbbi két fiam ezentúl a tanyán fognak lakni, mely elosztásra nézve ünnepélyesen nyilatkozatom, hogy én többé azon földhöz semmi just nem tartok, hanem azokat úgy, amint fentebb mondtam, fiaimnak örökre birtokába bocsátom, de csak a következő feltétel alatt:

2^{szor} Mi, Szabó Ferenc, János, Mihály és Péter ezennel megköszönvén édesanyánknak irántunk mutatott anyai jó szívét, ezennel ünnepélyesen nyilatkoztatjuk, hogy azon okból, mert édesanyánk szíves volt még életében által adni nekünk javait, de azon okból is, hogy édesanyánk szükségét neszenvedjen, kötelezzük magunkat, hogy édesanyánknak évenként és fejenként hat véka búzát, hat véka árpat, húsz véka csöveskukoricát, mint élelmére szánt commentiót pontosan és hiány nélkül ki fogjuk szolgáltatni.

3^{szor} A ház, valamint azon elmaradott fél fertály föld is édesanyánk birtokában fog maradni, s ezekre nézve rendelkezhet és joga mindenestre fönmarad, valamint az öreg Szentlőrinczen levő 50 ut szőlőre nézve is, mely szinte édesanyánk birtokába marad.

4^{szer} Ami azt illeti pedig a földnek köztünki felosztását, erre nézve elhatároztuk, hogy én Ferenc maradok az öreg tanyán, János a legújabban vett két fertályon, Mihály azon másfél fertályon, mely Ferencé volt, Péter pedig azon a másfél fertályon, mely Jánosé volt.

5^{szor} Én Ferenc arra is kötelezem magamat, hogy azon fél fertály földet édesanyámnak, mely kezei közt marad, felszántom, megmunkálom s letakarítom és édesanyámnak minden termésit átszolgáltatatom fönmaradván nekem az azon termett takarmány.

Mely kölcsönös egyezségünknek teljes erősítésére és biztosítására adjuk ezen kezünk aláírásával és keresztvonásával megerősített egyező levelünket. Költ Makón, 1848. május 21-kén. Aláírások

(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1848. május 21.)

Szabó Mihály szülei — (III.5.) Szabó András és (III.6.) Kristó Erzsébet — háromnegyed telken gazdálkodtak. 1829-ben volt harmad osztályba sorolt házuk, két és fél fertály szántójuk és jelentős állatállományuk (2 tinó, 6 tehén, 4 ló).

A Balogiak viszont végig szegények voltak. A család legrégebb ismert tagja (I.1.) Balogi Péter házas zsellér. Felesége nevét nem ismerjük.

31. táblázat

Balogi Péter családja

Erzsébet	1762. december 5.—
Kata	1765. április 14.
Sámuel	1768. március 5.
János	1770. december 13.
Mária	1772. július 7.

Balogi Péter mint csósz nagyon szűkös körülmények között él. 1784-ből származó adat szerint: „a felső szigetben levő szénára és az egész szigetre vigyáz, esztendeig 2 köböl búza rendeltetik.”³⁵

A legidősebb fia, (II.1.) Sámuel húsz esztendőskorában feleségül vette Börcsök György 16 esztendőskorú leányát, Ilonát. Az esketési anyakönyv bejegyzése szerint: „Mindezek az házasságbéli tiszteknek egymás eránt leendő ígéreteknek beteljesítése alatt adták magokat az házassági életre.” Ebből a frigyből hat gyermek született. A jobb megélhetés reményében Makóról Debellásra költöztek. 1805-ben a férj otthagyta családját, Újvidéken telepedett le, ahol hitetlenül élt egy asszonnyal, akitől egy leánya is született. Börcsök Ilona hites feleség visszaköltözött Makóra, a családfő 1819-ben Újvidéken halt meg.

Balogi Sámuelné bizonyáglevelé

Alább ezennel bizonyágot teszünk arról, hogy ennek előtte városunkban lakott, de innen Debellásra költözött, onnan pedig hír nélkül eltávozott Balogi Sámuelnek, aki Újvidék városába meghalálozott, hites felesége ezen levelünket mutató Börsök Elona légyen, aki is ennek előtte 14 esztendőskorú férjétől elhagyatván, a Debellási Tekintetes Katonai Tisztség bizonyította, 6 élő gyermekeivel, minek utána minden gradialis tartozásokat kifizette, városunkba visszajött, férje pedig más személlyel Újvidék városában hitetlenül élvén, tőle egy leánya született s kéri azért, hogy megmaradott háza és más egyéb vagyonyai törvényes gyermekeinek számokra fenntartassanak, és által adattassanak, akinek kérése annyival helyesebb és igazságosabb, minthogy a debellási együtt szerzett házikót és más vagyonyait férjének elszökése után ugyanannak adóssága fejében kénytelenítettek eladni, s abból a gradialis tartozásokat kifizetni. Mely kérésének megnyerése végett kiadtuk ezen városunk szokott petséttüével megerősítették bizonyító levelünket. Makón 8. juni. 1819. Kiadta Bánfi Péter nótárius.
(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1819. június 8.)

Balogi Sámuel fia, (III.1.) József (1790—1861) Asztalos Ferenc (II.3.) leányát, Erzsébetet vette nőül. Asztalos Ferencnek nemcsak neve, de foglalkozása is asztalos volt. Az ő felesége, Burunkai Zsuzsanna (II.4.) viszont telkes gazda családból származott, Burunkai István (I.3.) fél jobbágytelken gazdálkodott. A Burunkai gyerekek közül négyen érték meg a felnőtt kort: Mihály, István, Judit és Zsuzsanna.

Burunkai István atyafiságos egyezése fiaival

Atyafiságos megegyezés, amely lett az alább írottak, ugymint Burunkai István özvegye Háló Elona és fiai ugymint Burunkai Mihály és Burunkai István között a következőképpen:
1. Özvegy Háló Elona előre is azt kijelentette, hogy ezen két fiain kívül vagynak még két leányai,

³⁵ MVL Tanácsülési jegyzőkönyv 1784. 7.

ugymint Judit Tóth Pál felesége, Susanna Asztalos Ferenc felesége, kiket minthogy kiházásított, ezen osztályban semmi jussuk nincsen, nem is léssen, hanem a maga részire megtarja a házat, melyben lakik egy harmad portával, az Újhegyen lévő 25 egész és 7 csonka útból álló szőlőt Ardicsi kerületben lévő 50 út szőlőt és 1 tehenet.

2. Mihálynak a része léssen azon az udvaron lévő ház, melyet maga épített és amelyben lakik, az udvar egy harmad részével, 1 fertály szállásföld, 2 közös tinó közül egyik, a szilvásnak fele, egy darab kenderföld.

3. Istvának része ebből áll: azon közös udvarnak egy harmad része, melyen magának házat épített, a szállásföldből 1 fertály, a két közös tinó közül az egyiknek az ára, a szilvásnak fele.

(Forrás: MVL Tanácsülési jegyzőkönyv 1802. 1.)

Balogi József faltöméssel foglalkozó, 1 fossor szőlővel rendelkező házas zsellér, 2509 (Ráday utca 33.) alatt lakott.

Bizonyosglevél Balogi Józsefről

Alólírtak bizonyítást teszünk arról, hogy ezen levelünket előmutató Balogi József anyyra józan magaviseletű lakostársunk legyen, hogy az egy ideig ittának sohasem tapasztaltuk, a mellett a faltömésben szinte anyyra jártas, mikép mindenkitől, aki ily munkára őt alkalmazá, dicséretet nyert. Miről kiadtuk kérésére ezen bizonyoságunkat városunk petsétjével erősítve. Makón június 7-én 1844.

Aldírádsok

(Forrás: MVL Mindennapi jegyzőkönyvek 1844. június 7.)

32. táblázat

Balogi József családja

Apa: Balogi József 1790. szeptember 13.—1861. december 22.

Anya: Asztalos Erzsébet 1791. január 23.—1860. május 2.

István 1813. december 26.

Erzsébet 1816. július 28.

Ferenc 1818. január 6.

János 1819. november 18.

Erzsébet 1825. február 2.

Julianna 1827. április 9.

József 1833. március 3.

József 1834. július 3.

Első szülött fia (IV.1.) Balogi István (1813—1849) szintén házas zsellér. Háza a Fekete (ma Móra Ferenc) utca 32. alatt volt.

33. táblázat

Balogi István családi ive

Apa: Balogi István 1813. december 26.—1849. szeptember 3.

Anya: Köteles Nagy Sára —1874. február 15.

Az egybekelésnek éve és napja: 1835. december 30.

János 1837. július 9.—1896. június 15.

Julianna 1839. augusztus 23.—1849. augusztus 27.

István 1842. július 19.—1843. április 15.

Sára 1844. július 23.—1844. július 26.

István 1845. július 26.—

Sára 1848. augusztus 10.—1871. december 5.

Sámuel 1850. május 7.—

Fiai: János, István, Sámuel — a szülői házban alapítanak családot, valamennyien nincstelének. (V.1.) Balogi János 1861-ben feleségül veszi (IV.3.) Szél József telkes jobbágy hajdon leányát, Annát (V.2.)

- Lakik Makón 1728 (Toldy u. 14.) szám alatt
 Apa: Szél József 1799. április 30.—1860. március 12.
 1. feleség: Polgár Katalin —1831. szeptember 6.
 Házasságot kötöttek: 1823. november 26.
 Katalin 1825. szeptember 30.—1827. február 12.
 Katalin 1827. július 3.—1895. október 22.
 János 1829. augusztus 25.—1831. szeptember 24.
 Julianna 1831. szeptember 5.—1831. szeptember 16.
 2. feleség: Paku Katalin —1844. december 29.
 Julianna 1832. november 25.—1861. december 30.
 János 1834. szeptember 30. — 1835. május 12.
 Anna 1837. január 13.—1842. április 13.
 János 1839. április 8.—1859. december 8.
 József 1842. január 28.—1842. december 14.
 Anna 1843. december 18.—
 3. feleség: Dobsa Sára —1869. február 10.
 (gyerekük nem született)

Balogi Jánosék nehéz anyagi körülmények között Magyarcsanádra, illetve Bökénybe költöztek. Amikor Erdei Ferenc öccse, Sándor 1912. őszén súlyosan megbetegedett és az orvosok nem tudtak rajta segíteni, Szél Anna kuruzslással próbálta gyógyítani, de eredménytelenül.

- Lakik: 2113 (Móra Ferenc u. 32.) szám alatt kiköltözött Magyarcsanádra
 Apa: Balogi János 1837. július 9.—1896. június 15.
 Anya: Szél Anna 1843. december 18.—
 Az egybekelésnek éve és napja: 1861. február 27.
 Julianna 1862. február 4.—
 Klára 1863. május 30.—
 Anna 1865. július 29.—1981. május 20.
 Sára Magyarcsanád 1867.
 János 1868. november 2.—1868. november 7.
 Erzsébet Magyarcsanád 1871.
 István 1876. április 18.—1895. október 22.
 János 1879. január 29.—1879. június 1.
 Mária 1880. június 11.—1880. június 18.
 Zsuzsna 1882. február 20.—
 Viktória 1886. október 17.—1886. december 21.
 Rozália Magyarcsanád 188 május 11.—Makó 1889. július 5.

Gyerekeit cselédnek állította el, közöttük *Balogi Annát*, Erdei Ferenc nagyanyját is. Amikor Balogi Anna házassága révén bekerül a Szabó családba, felölti magára a nagygazdai öntudatot. A tanyai szemtermelők, az egykori telkes gazdák leszármazottjai tudatvilágukban különben is szembenálltak a zsellérből feltörekvő hagymakertészekkel. Ez a sokszor kibékíthetetlen társadalmi feszültség az Erdei és a Szabó család között is fennáll, amelyet az Erdeiek sohasem szítottak, de nap mint nap megbántottként átélték. Ők mindent megtettek a feszültség feloldására, Erdei András szívesen borozgatott volna Szabó Sándorral, ha ezt Balogi Anna megengedte volna. Lőrincz Sárából pedig áradt a szellemi kulturáltság, lényé átforrósította környezetét, célját szeretettel és okossággal mindig elérte, de a nászékra nem

tudott hatni, azok mindig megtartották a három lépést. Szabó Sándorban még meglett volna ugyan a hajlam az oldódásra, de Balogi Anna keménysége, sőt zsarnoksága ezt nem tette lehetővé, ugyanis ő a földhöz ragadt zsellérvadék szemléletében gazdább lett a gazdánál. Szabóéknál a nagy lakat, a karikára fűzött kulcsoszó Balogi Anna egyéniségéből folyt. A mostoha zsellérsors megtanította őt a meglévő javak féltésére. Jellemző rá az az epizód, amelyet Bakos Sándorné mondott róla:

— *A nagymama mindent féltett és zárt. A fát egy nyitott színben tartották, de volt egy lakójuk is, amikor a fölvgágot fát rakták be a színbe, a nagymama sügta férjének, jó hangosan számold, hogy melyik sorba mennyi kerül, hogy hallja a lakó is. Ő nagyon zsugoriskodott.*

A makói társadalomtörténeti modell

A négy család — az Erdeiek, a Lőrinczek, a Balogiak, a Szabók — sorsa is kifejezi, hogy a 19. századi Makó társadalma igen élesen polarizálódott. A rendkívül nagyarányú elszegényedett paraszti tömegekkel szemben csak egy szűk telkesgazda-réteg áll.

A *Balogi család*nak mind a hat nemzedéke zsellér. Van közöttük csősz, faltömő és cseléd. Nem isznak, józan magaviseletűek, mégsem képesek megkapaszkodni. Balogi József faltömő, aki mestersége magas fokát műveli, de a napóleoni háborúk és a nagy makói árvíz (1821) utáni hatalmas házépítési láz idején sem képes a család sanyarú helyzetén változtatni. A második és az ötödik nemzedék el is költözik a városból, a szerencse az új helyen sem szegődik melléjük.

A *Lőrincz család* számára a telkes jobbágyi állapot csupán pünkösdi királyság. Ők is mindvégig nehezen élnek, de olyan mélyre mégsem süllyednek, mint a Balogiak. Mindegyiküknek van egy kis háza a református városrészben. Amikor mégis kilátástalanná válik helyzetük, ők is a városon kívül keresik boldogulásukat, de ott sem sikerrel. A makói társadalmi-gazdasági valóságban rejlő lehetőség megragadásának készsége egyedül Lőrincz Sárában fedezhető fel.

Egész más pályát fut be a *Szabó család*. Szabó Mihály (IV.5.) az 1820-as években a telkes gazdák között a kevésbé jómódúak sorában foglal helyet, de rendkívül rátermetten gazdálkodik, takarékosan él és a szerencse is mellé szegődik. A reformkorban — amikor óriási méreteket ölt Makón a zselléresedés — neki hathatósan sikerül gazdaságát gyarapítania, egy évtized alatt közel két jobbágytelekre növeli birtokát. Ezt ugyan négy fia örökli, de a családnak végig sikerül középparaszti szintű tanyai társadalmi termelőszektorban maradnia. Ez az üzemforma sem rekedt meg feudális elmaradottságában. Amikor Erdei Ferenc megállapítja, hogy „a szántóföldi növénytermesztésben és állattenyésztésben a város tanyarendszerű gazdálkodása viszonylag magas színvonalat ér el,³⁶ ebben benne van a Szabó nagyapánál szerzett benyomása is.

Az *Erdei család* gazdasági-társadalmi helyzetének alakulása rendkívül változatos képet mutat. Élnek vándorbotra kényszerített szegénységben, megelégedett jólétben, majd ismét kilátástalan nyomorban és végül megint felívelt jómódban.

Az első nemzedék (1. Erdei András) nagy reményekkel, nincstelen zselléreként érkezik Makóra, ebbe a török pusztítások következtében gyér lakosságú, de hatalmas kiterjedésű és termékeny határral rendelkező mezővárosba. A kedvező adottságokat szorgalma és rátermettsége alapján gyümölcsöztetni tudja: házat épít, szőlőt vásá-

³⁶ Erdei F. 1969. 28.

rol, fél jobbágytelekre tesz szert, jelentős állatállományt alakít ki, zsellérből telkes jobbágy sorba emelkedik. Ezt a társadalmi szintet a második nemzedék (2.6. András) és a harmadik (3.1. János) is képes tartani. Ekkor éri a familiát egy külső csapás — amely egybeesik a városban megiduló nagyarányú zselléresedéssel —, a családfő váratlan halála következtében a gyerekeket el kell állítani cselédnek, a vagyont pedig felélik. A negyedik nemzedéket képviselő (4.3.) Erdei Zsuzsanna a cselédsors következtében leányanyává lesz, így az a lehetőség is lezárul előtte, hogy egy jó házassággal ismét révbe jusson. Az apjával közel egyidős, talán a város legnyomorultabb foltozó csizmadiájához — aki abban a temetői viskóban lakik, amely már a temetőcsősznek sem kell — megy feleségül. Ráadásul fiatalon hal meg. Az ötödik nemzedék (5.1. András) három nagy terhet örököl az élettől: a mérhetetlen szegénységet, a törvénytelen bélyegét és az árvaságot. Közben az amerikai utas makói agrárfejlődés robbanásszerű átalakulást eredményez: a belterjes kisparaszti árutermelés, a kapitalista vállalkozói kedv következtében ez a nemzedék — nem Amerikába tántorog ki, nem kubikusnak megy el — ismét képes középparaszti szintre emelkedni. És ez nem egyedi eset városunkban. „Minden hagymás családnak ez volt az útja Makón — szögezi le Erdei Ferenc —, a múlt század közepén mind zsellérek voltak, s közülük a szerencsésebbje és a szorgalmasabbja kisebb-nagyobb földű család lett, de a középparaszti szintnél tovább egyik sem vitte.”³⁷ A város fő ütőerét, keleti kapuját a trianoni határvonal lezárja, ezt tetézik más meghatározó gazdasági tényezők is, így Makó gazdasági virágzása kezd színeiből veszíteni. Ilyen körülmények között a hatodik nemzedék (6.9. id. Erdei Ferenc) nem képes további gyarapításra, a hetedik pedig a paraszti élet felbomlását mutatja: „...mi, a gyermekei már csak tizenketten nőttünk fel mint unokatestvérek, akik mind az 1900. és 1920. évek között születtünk. De e tizenkettőből összesen kettő folytatta tovább egyenesben a hagymás családi hagyományokat. A többi mind más pályára tért. A fiúkból lett tanító, pincér, bányász, csendőr, a lányok pedig iparoshoz, kereskedőhöz, tisztviselőhöz mentek férjhez.”³⁸

Az Erdei család múltja jól példázza a makói gazdasági-társadalmi fejlődést: követi a város hullámhegyeit és völgyeit, képesek a megújulásra, tevéteges résztvevői a lezajló agrárforradalomnak. A Balogi, a Lőrincz és a Szabó család által képviselt társadalmi típusok máshol is fellelhetők az országban, az Erdeiek viszont kizárólagosan a makói társadalomtörténeti modell képviselői.

IRODALOM

Eperjesy Kálmán

(1928), Írások a régi Makóról. Makó.

Erdei Ferenc

(1934), A makói parasztság társadalomrajza. Csanádvármegyei Könyvtár: 26. Makó.

Erdei Ferenc

(1969), Makó város történeti pályája = Tamasi Mihály (szerk.). Makó az első felszabadult magyar város. Makó.

Erdei Ferenc

(1971), Város és vidéke. Budapest.

Erdei Sándor

(1974), Erdei Ferenc élete = Erdei Ferenc: Emberül élni. Budapest.

Séta bölcsőhelyem körül.

(1967), A Magyar Rádió riportsorozata Erdei Ferencről. Riporter: Kispista István. F 1967. december 27—31. Makói Múzeumi Baráti kör Értesítése 1969. 1—4. szám 1—57. 1.

³⁷ Erdei F. 1971. 315.

³⁸ Erdei F. 1971. 316.

Szabó Istvánné

(1973), Makó egészségügyének fejlődése és gyógyszerzetainak története 1900-tól 1950-ig. Kézirat a József Attila Múzeum adattárában. 1—28.

Szűrbik Miklós

(1979), Makó városának leírása. 1835—1836. A Makói Múzeum Füzetei: 22. Makó.

Szülőföldem Makó. (1970), A Magyar Televízió portréfilmje Erdei Ferencről.

T(óbiás) Á(ron)

(1974), A makói Erdei ház olvasmányai. Olvasó Nép 1979. szeptember.

Tóth Ferenc

(1982), Az ifjú Erdei Ferenc és Erdei Sándor kapcsolata a munkásmozgalommal = Hegyi András (szerk.): Fejezetek hat évtized történetéből. Szeged, 99—105.

FERENC ERDEIS GEBURTSHAUS

Ferenc Tóth

Ferenc Erdei (1910—1971) gilt als herausragender Soziologe, Volkswirtschaftler, Naturwissenschaftler und Politiker des 20. Jahrhunderts.

Seine Heimatstadt spielte in seinem Leben eine wichtige Rolle. Um das zu verdeutlichen, haben wir es unternommen, in einem gesonderten Kapitel neben der zweihundertjährigen Geschichte der Familie Erdei, das Geburtshaus, die Straße, in dem dieses steht, sowie den ganzen Stadtteil vorzustellen.

Der Marktfelcken Makó im Süden des Alfölds besaß alte Privilegien. Es waren hier die Bürger reformierter Konfession, die als Streiter für den gesellschaftlichen Fortschritt den Kampf gegen die bischöflichen Grundbesitzer führten. Gerade in dem Teil der Stadt, in dem das Geburtshaus von Ferenc Erdei stand, hatte sich im Laufe der Zeit eine besondere Tradition herausgebildet, in der Erdei aufgewachsen ist. Seine hier erhaltenen Eindrücke befähigten ihn, die ungarische Wirklichkeit in ihrem geschichtlichen Aspekt zu schauen. Erdeis Geburtshaus stand an einem Knotenpunkt der Stadt. Es gab dort eine Schule, eine Apotheke, eine Mühle, einen Brunnen, einen Sportplatz, Geschäfte, einen Markt, eine Eisenbahnstation und einen Friedhof.

Vor seinem Geburtshaus zog sich die Hauptstraße entlang, die nach Arad, bzw. nach Siebenbürgen führte. Sie war von Erdei Heerstraße, Hauptstraße der Reformierten und der Zwiebelbauern genannt worden. Hier war schon vor der Aufhebung der Leibeigenschaft jede Bedingung zur bürgerlichen Umwandlung gegeben.

Erdeis Geburtshaus war in mehreren Abschnitten gebaut worden: 1793 hatte man ein Haus mit Vorgarten errichtet, das aus Zimmer, Küche und Vorratskammer bestand. Zwei Jahre später baute man im Garten ein kleineres Haus, das ein Zimmer und eine Küche hatte. Diese beiden Gebäude wurden dann in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts miteinander verbunden. Dieses Haus wurde am 5. Dezember 1876 von Ferenc Erdeis Großeltern erworben. Im mittleren Trakt des Gebäudes wurde er am 24. Dezember 1910 geboren.

Die wirtschaftliche und soziale Situation der Familie Erdei gestaltete sich zeitlich gesehen, sehr abwechslungsreich. Man lebte in großer Armut, dann zufrieden in verhältnismäßigem Wohlstand, wiederum in drückender Not und letztlich in konsolidierten Verhältnissen. Wenn man die Familiengeschichte der Erdeis zurückverfolgt, taucht zuerst András Erdei aus der Geschichte auf, der als armer Häusler nach Makó gekommen war, damals voller Hoffnungen. Er baute sich auch bald ein Haus, kaufte einen Weingarten, er schaffte sich auch Viehzeug an und gelangte in den Stand des Leibeigenen mit eigenem Grundstück. Diese gesellschaftliche Position konnte über zwei Generationen hinweg gehalten werden. Doch nach dem plötzlichen Ableben des Familienoberhaupts kommt es zu einer Aufteilung des Besitzes. Zsuzsanna Erdei in der vierten Generation nach András Erdei hatte, weil sie unverheiratet Mutter wurde, keine Chance ihre Existenz wirtschaftlich durch eine Heirat abzusichern. Auf ihrem Sohn András lasteten drei Bürden, als er ins Leben trat die unvergleichbare Armut, der Makel ein uneheliches Kind zu sein und die Elternlosigkeit.

Inzwischen erlebte aber die Makoer Agrarentwicklung, die den amerikanischen Weg ging, eine explosionsartige Umgestaltung. Aus besitzlosen Knechten wurden Mittelbauern. Doch in der 6. Generation (6.9 Ferenc Erdei senior) kann man wirtschaftlich nicht mehr expandieren. Es ist die Zeit nach Trianon, nach dem „Friedensvertrag“. Man wechselt in der 7. Generation auf die akademische Laufbahn.

Die Familie Erdei ist als Modell gesellschaftsgeschichtlich gesehen repräsentativ für Makó.